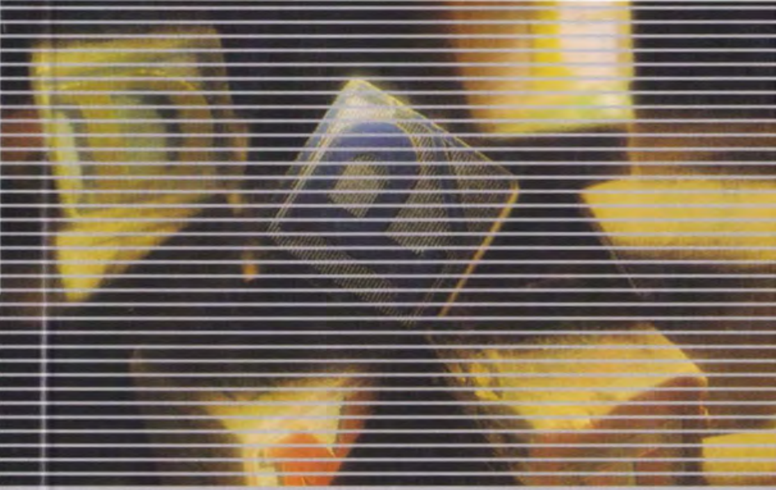

JEAN PERROT

DİLBİLİM

KÜLTÜR KİTAPLIĞI 47

DOST

DİLBİLİM

JEAN PERROT

Türkçesi: IŞIK ERGÜDEN

KISACA DİLLERİN BİLİMSEL BİR İNCELEMESİ OLARAK TANIMLANABİLECEK OLAN DİLBİLİM, DİLLERİ OLUŞTURAN TEKNİK YAPIYI ONLARI VAR EDEN KÜLTÜREL VE TARİHSEL ARKAPLANIN BÜTÜNLÜĞÜ İÇİNDE İRDELİYOR. TEKNİK BİR İLETİŞİM ARACI OLARAK DİLDEN KÜLTÜREL BİR ALIŞVERİŞ ÖĞESİ OLARAK DİLE UZANAN SÜRECİ AYNI ZAMANDA İNSAN EVRİMİNİN BELİRGİN BİR İZLEĞİ OLARAK OKUMAK MÜMKÜN. BU KISA YAPIT DA, KÜLTÜR ODAKLI VE ANALİTİK BİR ÇATI ALTINDA, BU ARAŞTIRMA ALANINDA İZ BIRAKMIŞ KİŞİLİK, AKIM VE OKULLAR ÜZERİNDEN YOL ALAN AYRIŞTIRICI VE ÇÖZÜMLEYİCİ BİR BAKIŞ SUNUYOR.

Kültür Kitaplığı: 47; Felsefe: 9

ISBN 975-298-255-7

9789752982550

D

KÜLTÜR KİTAPLIĞI: 47

D

Jean Perrot

Jean Perrot École Pratique des Hautes Études'de yöneticilik yapmaktadır.

Perrot, Jean
Dilbilim
ISBN 975-298-255-7 / Türkçesi: Işık Ergüden
Eylül 2006, Ankara, 143 sayfa
Kültür Kitaplığı: 47; Felsefe: 9

DİLBİLİM

Jean Perrot

DOST

ISBN 975-298-255-7

La linguistique
Jean Perrot

Birinci baskı, Eylül 2006, Ankara

Türkçesi, Işık Ergüden

Teknik hazırlık, Mehmet Dirican - DOST İTB
Baskı, Pelin Ofset Ltd. Şti.; Mithatpaşa Cad. No: 62/4, Kızılay/Ankara

Dost Kitabevi Yayınları
Meşrutiyet Cad. No: 37/4, Yenişehir 06420 Ankara
Tel: (0.312) 435 93 70 • Faks: (0.312) 435 79 02
www.dostyayinevi.com • bilgi@dostyayinevi.com

İÇİNDEKİLER

SESBİLGİSEL GÖSTERİM

Aşağıdaki tablo sesbilgisel gösterimlerin eksiksiz bir tablosu değildir. Yalnızca elinizdeki eserin okunması için gerekli bilgileri kapsamaktadır. Aşağıda belirtilmemiş olan işaretler Fransızca'daki telaffuzuyla okunmalıdır.

Yunanca sözcüklerin Latince karakterlerle çevriyazımı yapılmıştır: φ, θ, χ karakterleri; *ph*, *th* ve *kh* olarak gösterilmiştir; sert ünlü *h* olarak; aksanlar da ´, `, ^ şeklinde belirtilmiştir.

Ünsüzler

Kapantılı ünsüzler:

g, *gar*'da olduğu gibi yumuşak damaksıl kapantılı ünsüzü gösterir; sert hali *k* olarak gösterilir.

q, sert kapantılı artdamak ünsüzünü belirtir.

ͻ, gırtlaksı kapantılı ünsüzü belirtir.

Yarı kapantılılar:

Sızıcı öğe harfin üssü olarak belirtilmiştir: p^f, t^s, d^z; ayrıca bazı artdamaksıl ünsüzlerin dudaksıl-artdamaksıl *w* ekine

kısaca dudaksıl-artdamaksıl denir ve k^w şeklinde üslü ifade edilmiştir.

č Fransızca yazımda *tch*'ye karşılık gelirken, *ǰ* ise *dj*'ye denk düşer.

Sızıcılar:

Çiftdudaksıl, dişsel ve damaksıl yumuşak sızıcılar, bunlara denk düşen kapantılı ünsüzün Yunanca'daki göstergesiyle belirtilmiştir: örneğin β (=İspanyolca *b* ya da *v*), γ.

s, *sur*'un *s*-'sinde ya da *lasse*'ın *–ss*'sinde olduğu gibi daima ıslıklı bir serti gösterir; yumuşak ünsüz *z* olarak gösterilir.

š, *chaise*'in *ch*'sini gösterir, *ž* ise *jeu*'nün *j*'sini gösterir.

h ağızdan solukla birlikte çıkanı belirtir.

Genizsiller:

ñ, *bagne*'daki *gn*'ye dek düşer.

Yarı ünlüler:

y, *bien*'de olduğu gibi ünsüz *i*'yi gösterir (1 hece);

ẅ, *nuit*'de olduğu gibi ünsüz *ü*'yü gösterir (1 hece);

w, *oui*'de olduğu gibi ünsüz *u*'yu (Fransızca yazımda *ou*) gösterir.

Tamamlayıcı göstergeler:

Ünsüzlerin "soluklu söylenmesi" ‘; *t*‘, *p*‘ olarak.

Gırtlaksıllaşma ’: *t*’, *p*’ olarak.

Damaksıllaşma ´: *t*´ olarak gösterilir.

Ünlüler

Sesbilgisel gösterim	Fransızca yazım
e	*é*
u	*ou*
ü	*u*
ö	*eu*
ə	*e* (*"sessiz" e*)
ã	*an*
ẽ	*in*
t̲	*on*
ȫ	*un*

Kapalı *e*'nin belirgin bir gösterilme biçimi vardır *-ẹ-*; bu da açık *e*'yi gösteren *ę*'nin karşıtıdır. Aynı şekilde, *ọ* ve *ǫ* görülür. *A* ile açık *e* arasında bulunan ara bir ses, *ä* olarak gösterilir.

' aksan göstergesi yalnızca yoğunluk vurgulamak için kullanılmıştır: *nócte*.

Uzun ünlüler, eğer yer varsa, harfin üzerindeki yatay bir çizgiyle gösterilir: *ā*, *ō*.

Giriş

DİLBİLİMİN KONUSU

Dilbilim, dilleri bilimsel olarak incelemeyi konu edinir. Diller şeklindeki tezahürler içinde çoğul görünümlü tek bir fenomen olan dilyetisini kavramayı amaçlar.*

Dilyetisi, dışsal olarak, insanlar arasında bir iletişim aracı olarak görülür; insanların toplum halinde yaşadıkları her yerde ortaya çıkar. İletişim aracı olarak kullanılmayan bir dilyetisi yoktur.

Dilyetisi çok farklı tezahür eder, son derece çeşitli biçimlerde kendini gösterir. Fransızca'da bunlara, duruma göre, dil, lehçe, şive, ağız, jargon, argo denir.

Ama kural olarak dilyetisi tektir ve insanın bir işlevini temsil eder: düşünce içeriklerinin konuşmanın ürettiği ses-

* Fransızca'daki *langue* ve *langage* sözcükleri Türkçe'ye aynı şekilde, *dil* olarak çevrilebilir. Ancak *langue*, hem ağızdaki organımızı, hem de daha ziyade tek bir dili (örneğin Türkçe) belirtirken, *langage* daha genel bir dil kavramına gönderme yapmaktadır. Dolayısıyla, *langage* karşılığında *dilyetisi* kavramını kullanmayı tercih ettik. (ç.n.)

lerle birleşmesine dayanır. Bu birleşme, "dilyetisi" sözcüğünü en dar ve en belirgin anlamıyla sınırlandırır. Ama aynı zamanda daha geniş anlamda da kullanılır. Bir iletişim aracı olan dilyetisi, gerçekten de, herhangi bir duyumuzu ilgilendiren anlamların az çok konvansiyonel olarak iletilmesine yarayan göstergeler bütünü içinde yer alır: Her bir duyuya, kulağa hitap ettiğinde işitsel, göze hitap ettiğinde görsel, vs. denen bir dilyetisi düzeni; seslere, görünür nesnelere vs. bağlanan uygun bir anlamlandırma denk düşebilir.

Ama farklı duyuların iletişim imkânları çok farklıdır. Görsel dilyetisi ile işitsel dilyetisinin çok özel bir yeri vardır. Söylemin anlatımsallığını desteklemek için kullanılan tavır ve jestler, sağır dilsizler için eksiksiz bir iletişim sisteminin ilkesini sağlamıştır. Keza, Kuzey Amerika'nın büyük düzlüklerinde yaşayan ve dilbilimsel aidiyetleri farklı olan kavimlerin birbirleriyle ilişkisine hizmet eden konvansiyonel kodlar da bu türdendir. Bir diğer görsel dilyetisi biçimi, (bazı Épinal imgeler gibi) sözsüz tarihlerde ve ileti olarak kullanılan simgesel tasarımlarda gerçekleşen imgesel iletişimdir. Örneğin Sibirya'daki genç Yukagir kızları çizimleri duygusal simgeler olarak kullanırlar.

İnsan toplumlarında en yaygın kulanım işitsel dilde görülür. Çeşitli enstrümanları ve aletleri kullanarak, basit de olsa anlamlı gürültülere yol açılabilir. Afrika zencileri arasında çok yaygın olan davul çalmaya dayalı dilyetileri ya da Amazon'un kuzeybatısında ksilofon davullarıyla iletilerin aktarımı veyahut modern toplumlarda kullanımda olan her çeşit zil ve çağrı biçimleri bu ilkeden kaynaklanır. Ama işitsel dilyetisinin bu denli önem taşıması, insanın soluk

alıp verirken yerini değiştirdiği hava kütlesini titreterek ürettiği seslerden dolayıdır. Bazı toplumlarda ıslığa dayalı gerçek bir dilyetisi görülür: Örneğin Meksika'nın Mazatek yerlilerinde ve Afrika'nın bazı siyah kavimlerinde bu kullanılmaktadır. Ama asıl önemli olan, "konuşulan" bir dilyetisinin varlığıdır. Bu dilyetisinin işleyişi, konuşma edimiyle üretilen seslerin yayılmasından ve alımlanmasından oluşur. Dilbilimin konusunu, terimin yaygın anlamında bu "dilyetisi" oluşturur; bununla birlikte, "tavır ve jestlere dayalı bir dilbilim"den de söz edilir.

Konuşmaya dayalı işitsel dilyetisi görsel bir dilyetisine de yol açmıştır, ki bu diğerinin grafik tasarımından başka bir şey değildir. Dolayısıyla yukarda sözünü ettiğimiz görsel dilyetisiyle ortak hiçbir yanı yoktur. Yazı denen bu görsel dilyetisi, grafik betilemeleri konuşmanın sessel gerçekleşmelerine bağlayan çok değişken ve saymaca bir sistemdir.

Dilyetisinin tüm biçimleri aynı anda var olur: Birine seslenmek isteyen kişi cümleleri kullanabileceği gibi, farklı çığlık biçimlerini, çağrı ıslığını veya anlamlı hareketleri de kullanabilir.

Dilyetisi, düşünceleri iletmek amacıyla konuşmanın kullanımı üzerinde temellenen özel türde toplumsal bir kurum olarak ortaya çıkar.

Dilyetisinin incelenmesi, içinde işlev gördüğü ve gelişim gösterdiği toplumsal koşullar nedeniyle, *sosyoloji*'nin, toplumların bilimsel incelenmesinin alanına girer. Bu bakış açısıyla dillerin incelenmesi, *toplumdilbilimdir*.

Diğer yandan, dilyetisi, göstergeler sistemi bütününe dahildir. Dilbilim, göstergelerin toplumlarda işleyişini konu

edinen özel bir bilime dahildir: *göstergebilim.* Bu bilim, felsefenin katkılarının ardından, modern dilbilim analizi yöntemlerine göre, genişlemiş bir anlambilim olarak oluşmuştur.

Düşünceleri ifade eden göstergeler sistemi olan dilyetisi, psişik faaliyete bağlıdır: *psikolojinin* alanına girer. *Ruhdilbilim* günümüzde önemli araştırmalara yol açmaktadır.

Son olarak, dilyetisi, insanın bazı organlarının faaliyetini gerektirir; *anatomi* ve *fizyoloji* de bu mekanizmaları açıklar. Diğer yandan, dilbilimciler, tıpkı psikologlar gibi, konuşma rahatsızlıkları (özellikle afaziler) üzerine *patolojik araştırmalardan* fazlasıyla bilgi edinebilirler.

Demek ki dilbilimin konusu çokyanlıdır. Ama dilbilim bu konuyu bir bütün olarak düşünüp tüm veçhelerine hakim olduğundan, bu konuyu yalnızca kendine mal edebilmiştir. İnsanın dilyetisini tüm karmaşıklığı içinde incelemeyi en geniş hedef olarak önüne koymuş olsa da, esasen dilleri bilimsel olarak incelemeye kendini adamıştır.

Dilbilim yakın dönemde ortaya çıkmış bir bilim olarak henüz gelişim aşamasındadır. Dilbilgisi öğreniminden, bilginin temelleri üzerine, düşünce ile ifade biçimleri arasındaki ilişkiler üzerine felsefi düşünmelerden ve filolojik araştırmalardan yavaş yavaş ayrılmaktadır.

Eski Mezopotamya'daki Sümerlerin dili, Sami dilinden gelen Akadlılara din ve edebiyat dili olarak hizmet etti. Bu bilgi dilinin öğrenilebilmesi için dilbilgileri hazırladılar. Bunlardan bize ulaşan fragmanlar, bilinen en eski dilbilgisi belgeleridir.

Önemli bir etkide bulunmuş olan ve öğrenme yönünde duyulan pratik ihtiyaç, yazının ortaya çıkmasına yol açmış-

tır. Yazının icadı ve yayılması bu öğrenimde belirleyici bir rol oynamıştır. Dillerin grafik tasarımlar halinde saptanması, diller üzerine düşünmeye de yol açmıştır. Önemli bir unsur, belirli bir kültürün oldukça uzun bir süre varlığını sürdürdüğü toplumlarda dilin arkaik hallerini yazılı metinler biçiminde korumak olmuştur. Arkaik metinleri anlaşılır kılma yönündeki pratik zorunluluk, dilbilgisi incelemelerinin İÖ III. yüzyılda Eski Hint'te ve İskenderiye'de gelişmesine yol açtı: Hint'te Hinduların kutsal dili olan Sanskrit'in dilbilgisel yorumu; İskenderiye'de ise çok daha eskiye dayandığı saptanmış olan Homeros'un arkaik metinlerini ve ilk Yunan liriklerini yorumlamak için şârihlerin, sözlükçülerin ve yorumcuların gösterdiği faaliyet.

Aynı şekilde, Roman dillerinde karşılaştırmalı dilbilgisi ortaya çıkmadan çok önce, Sami dil ailesinde görülen karşılaştırmalı çalışmalar, hem dilbilgisi uzmanı hem de yorumcu olan Sami âlimlerin çalışmalarının sonucuydu.

Bununla birlikte, konuşma seslerinin yazıyla temsil edilmesi bir karışıklığın kaynağı oldu: sessel gerçeklik ile grafik gösterge arasındaki bu karışıklık, Yunanlılardan bize miras kalmıştır. "Dilbilgisi" adlandırması da bunun kanıtıdır: Yunanlılar dilbilgisine *grammatike* diyorlardı, yani harfleri (*grammata*) kullanma sanatı ya da bilimi. Günümüzde hâlâ çok yaygın olan bu karışıklık, XVII. yüzyıl başında etimolojik spekülasyonlara uygun koşullar yaratmıştı. Örneğin E. Guichard. Bütün dilleri İbranice'den türeten Guichard, dillerin gelişimini, yazı yönündeki değişime bağlı olarak (İbraniler sağdan sola yazarken, İbranice'den türediği varsayılan dilleri konuşan halklar soldan sağa yazıyordu)

harflerin eklenmesi, çıkarılması ve yer değiştirmesiyle açıklıyordu.

XIX. yüzyılın tarihsel dilbilimsel araştırmalarını hazırlamış olan şey, büyük ölçüde, geleneğin miras bıraktığı metinlerin incelenmesinin sağladığı ilerlemeler olmuştur (XVIII. yüzyıl sonunda F. A. Wolf'un yol açtığı filolojik hareket).

O dönemde bilinen diller arasında karşılaştırmalar yapılmıştır. Diller arası uygunluğun incelenmesinden "karşılaştırmalı filoloji" doğmuştur. XIX. yüzyılın tarihsel dilbilimi de buradan kaynaklanmıştır. Diller özel bir bilimsel incelemenin konusu olunca, yeni bir terim olan *dilbilim* de adım adım kendini dayatmıştır. *Filoloji* ve *dilbilim* şeklindeki iki terim –*dilbilgisi* ile birlikte– günümüzde özellikle eğitim alanında hâlâ çok sık bir arada kullanılmaktadır. Ancak elbette ki "filoloji" metin incelemeye, "dilbilim" ise dillerin ve dilyetisinin incelenmesine ayrılmıştır.

Dillerin evriminin bilincine varıldıkça, XVIII. yüzyıl sonunda ve özellikle XIX. yüzyılda dilyetisinin kökeni üzerine sayısız spekülasyon ortaya çıkmıştır. Ardından, karşılaştırmalı tarihsel dilbilimin gelişimiyle bu araştırma düzeni gözden düşmüş ve çabaların önemli bölümü diller tarihine yönelmiştir.

Bu tarihsel araştırmalar, dillerin ortaya koyduğu, yapı ve gelişim üzerine genel sorunları gün ışığına çıkarmış ya da aydınlatmış ve özellikle de XX. yüzyıl başından itibaren dilbilimcileri genel nitelikte araştırmalara yeni temellerde girişmeye yöneltmiştir. Bu çalışmalarla öncelikle her dilin işleyiş koşullarına dair bilgilerimiz gelişmiştir. Elde edilen sonuçların özü açık seçik biçimde ortaya çıkmaya ve kendini

büyük ölçüde dayatmaya başlamıştır. Ardından, bu gelişmeler de tarihsel dilbilim yöntemlerinin yenilenmesine yol açmış ve yeni bakış açıları ile açıklama ilkeleri dahil olmuştur.

Modern dilbilim, gelişimine damgasını vurmuş olan çeşitli araştırma düzenlerinin toplamını temsil eder: bilinen tüm dillerin *betimlenişi*; diller *tarihi*, – bunun önemli bir bölümü, karşılaştırma yöntemine dayanarak diller arasındaki akrabalıkları ve yakınlıkları ortaya koyan *karşılaştırmalı dilbilgisidir*; dillerin işleyiş koşullarının, yapı ve gelişimlerinin genel olarak incelenmesi – bu inceleme de *genel dilbilimin* konusudur.

I. Bölüm

DİLBİLİMSEL BELGELEME: ALAN VE YÖNTEMLER

Dilbilimin ilk işi, gözlemlenebilir tüm dil olgularını betimlemektir. Bir dilyetisi bilimi, bilinen dilyetisi biçimlerinin mümkün olduğunca çeşitli, eksiksiz ve kesin gözlemine dayalı veriler üzerinde inşa edilebilir.

Dilbilimcinin belgeleme çalışmasında deneyimin rolü çok sınırlıdır. Ancak dilyetisinin bazı yanlarında, neredeyse yalnızca ses üretiminde işin içine girer. Bazı genel sessel olguları açıklamaya uygun deneyim koşulları yaratmak aletlerle mümkün olabilir. Dilbilimcinin üzerinde çalıştığı malzemenin özü, normal işleyiş koşullarında dilyetisini gözlemlemekten ibarettir.

Dil öğrenme ihtiyacı sonucunda, uygarlık dillerinin "dilbilgisi" biçiminde betimlenmesinin geçmişi çok eskiye dayanır. Ama dünyanın her tarafında bulunan geri toplulukların konuştuğu dillerde böyle çalışmaların yapılabilmesi için XX. yüzyılı beklemek gerekmişti. Modern çağ, her yan-

dan malzeme toplamak zorunda kaldı. Aynı zamanda, yeni bilimsel gereklilikleri dikkate alarak ve maddi ilerlemenin kullanımına sunduğu teknik araçlardan yararlanarak kendi anket yöntemlerini iyileştirdi. Son dönemde genel dilbilimde görülen gelişmeler sayesinde de dilleri yeni bir anlayışla betimlemeye girişti.

I. – Malzemelerin toplanması

1. Dünya dillerinin bilinmesi: tarihsel bakış açısı. – Yeryüzünün farklı bölgeleri arasında kurulan iletişim, yabancı uygarlıklara yönelik merak uyanması ve matbaanın yayılması sayesinde, XVI. yüzyıldan beri çok sayıda dil bilinmektedir. Çeşit çeşit çokdilli sözlük ve derlemeler çoğalmıştır.

Matbaanın icadıyla birlikte ortaya çıkan bir yayın türü özellikle yayılacak ve hatta modern döneme dek varlığını sürdürecektir: 1427 yılına doğru Schildberger, bir seyahat anlatısında, *Pater Noster*'in biri Ermenice diğeri Tatarca olmak üzere iki versiyonunu aktarır. Ardından, çeşitli betimleyici eserlerde dilbilimsel örnek diye *Pater Noster* sistemli olarak kullanılmıştır: 1555'de Conrad Gesner'in *Mithridate*'ı, 1575'de André Thevet'nin *Cosmographie universelle*'i, 1613'de Claude Duret'nin *Thrésor de l'histoire des langues*'ı.

Dilbilgisel belgeleme XVIII. yüzyıl boyunca gelişti. Dilbilimsel sorumları önemseyen filozof Leibniz'in (1646-1716) teşviğiyle Büyük Petro imparatorluğunun topraklarında geniş bir anket çalışınası yürüttü. Petro'nun ardından

II. Katerina'nın desteğiyle sürdürülen çabalar sayesinde, XVIII. yüzyıl sonunda büyük bir derleme P.-S. Pallas tarafından yayımlandı: *Linguarum totius orbis vocabularia comparativa Augustissumae cura collecta* (1787-1789).

Aynı dönemde önemli malzemeler P. Hervàs'ın bir dizi yayınının konusu oldu. Hervàs altı ciltlik *Catálogo de las lenguas de las naciones conocidas*'ı hazırladı (Madrid, 1800-1805). Bu eserde, pazar duası Amerika, Asya ve Avrupa'nın üç yüzü aşkın dil ve lehçesinde sunulmuştur.

Bu çabaların sonuçlarından yararlanan genel betimleyici eserlerin ilki ve önemlisi XIX. yüzyıl başında yayımlandı: *Mithridate*. J. Chr. Adelung ve en başta J. S. Vater olmak üzere takipçileri tarafından hazırlanmış bir eserdir bu. Bilinen tüm dillere genel bir yaklaşım, dört cilt halinde sunulmaktaydı (1806-1817). Önceki çalışmalara da yer verilmişti. Bu bibliyografya daha sonra J. S. Vater tarafından tamamlanır ve ileriki yıllarda (1847) B. Hulg tarafından yeniden yayımlanır.

Mithridate, gerek adı gerekse de dilbilimsel örnek olarak *Pater Noster*'i tercih edişiyle geçmiş yüzyılların betimleyici dilbilim eserlerine bağlı kalmıştı. Bu tercih, tek bir metnin tercümelerini değil "kendiliğinden" metinler isteyen modern bilimin gereklerine cevap vermese de, XIX. yüzyılda çokdilli derlemelere malzeme sağlamıştır.

Pazar duasının versiyonlarından başka, kutsal metin tercümeleri de çoğalmıştır. 1804 yılında kurulan *Kitabı Mukaddes Cemiyeti* (The British and Foreign Bible Society), sayıları sürekli artan –günümüzde bine yakın– dilde Kitabı Mukaddes ve İncil tercümeleri yapmıştı.

XIX. yüzyıl boyunca karşılaştırmalı dilbilgisinin sağladığı yeni veriler, betimleyici önemli eserlerde yer bulmuştur. 1876-1888 arasında Viyana'da yayımlanan Friedrich Müller'in *Grundriss der Sprachwissenschaft*'i, Adelung'un *Mithridate*'sinden sonra yayımlanmış ilk büyük betimleyici eserdir (Adelung'un eserinin ardından, 1826 yılında genel bir diller tablosu çıkmıştı: A. Balbi, *Atlas ethnographique du globe*, Paris, 1826). XX. yüzyıl başından itibaren, dilbilimin edindiği veriler toplamını, yazarlara göre değişen bir anlayış içinde düzenleyerek gruplandıran genel betimleyici eserler yayımlanmıştır: özellikle *Les langues du monde* (bkz. *Kaynakça*).

2. Belgelemenin yaygınlaşması. – *Sönmüş diller.* – Artık kullanılmayan diller arasında, kültürel bir geleneğin sürekliliğinden yararlananlar ile Yunanca ve Latince gibi anlaşılır olmaktan asla çıkmamış olanlar büyük ölçüde bilinmektedir. Bununla birlikte, bu dillere yönelik incelemelerde kimi yanlar uzun süre ihmal edilmiştir. Genel olarak, söz dağarından çok dilbilgisine yönelik incelemeler daha eksiksiz ve daha sistematik olmuştur: örneğin Latince söz dağarı hâlâ bütünlüklü bir incelemenin konusu olamamıştır.

Daha önce bilinmeyen ölü dillerin varlığını ortaya çıkarmış olan ya da önceden bilinen dillere ve dil ailelerine dair bilgileri geliştirmiş olan çok sayıda kazının katkısıyla, belgeleme çalışmaları birkaç on yıldır iyice zenginleşmiştir.

Ancak, uzunca bir süre unutulduktan sonra bulunmuş ölü diller için özel bir çalışma şarttır. Bu diller belgelerden

gün ışığına çıkmıştır. Ama bu belgeler genellikle cılızdır ve esasen de yazıt tarzındadır. Dolayısıyla yalnızca bir yorumlama çalışması değil, aynı zamanda, yazının bilinmediği durumda, bir deşifre etme çalışması da gerekir. Yazıtın bulunduğu nesne arkeolojik olarak saptandığında içerik tahmininde de bulunulur. Örneğiniçeriğinadakla mı cenaze töreniyle mi ilgili olduğu hemen anlaşılır. Ama dilbilimcinin metni tüm ayrıntılarıyla okuyabilmesi ve yorumlayabilmesi gerekir.

İlk önemli deşifre, ününü hâlâ korumaktadır: Mısır hiyerogliflerinin deşifre edilişi. 1822'den 1824'e dek Champillon'un yaptığı okuma önemli olmuştur. Bin dört yüz yıldan beri hiyeroglif metinler ölü harf olarak kalmıştı: nesneleri çağrıştırarak düşünce yazılarını birleştiren desenleri ve sessel öğeleri, sesleri ya da ses gruplarını gösteren sesyazılarıyla hiyeroglif yazı (yani "kutsal gravür" yazısı) IV. bin yıldan beri eski Mısır dilini göstermekte kullanılmıştı. Anıtsal yazı işlevini uzun süre koruyan Mısır yazısı, önce bu yazıdan türemiş başka yazı türlerine, daha sonra da Hıristiyanlıkla birlikte gelen Yunan alfabesine yerini bırakarak tamamen ortadan kalkmıştır. İS IV. yüzyılda artık ne kullanılmakta ne de anlaşılmaktadır. 1799 yılında keşfedilmiş olan ve İÖ 195 tarihli bir hükmü belirten bir yazıtta, aynı metin hem yakın dönem Mısır dilinde hem de Yunanca olarak yer alıyordu. Ayrıca Mısır dilindeki versiyonu iki yazıyla –henüz deşifre edilmemiş olan eski hiyeroglif yazı ile yazıtın tarihlendiği dönemde kullanımda olan demotik yazı– gösterilmişti. Bu durum, yazının deşifre edilmesini kolaylaştırdı.

Saptanamamış olan grafik betilemeler öncelikle şu soruyu ortaya atmıştır: Bu gerçek bir yazı mıdır, dolayısıyla bu sayede dile erişebilir miyiz? Yoksa bu ses öğelerine sahip bir gösterim değil de yalnızca bir fikiryazısı, kavramların, şeylerin anıştırılması mıdır? Birçok yazıda fikiryazılarıyla ses yazıları karıştırmıştır. Pasifik'teki Paskalya Adası'nda bulunan tabletlerdeki göstergeler yanlış yere yazı olarak görülmek istenmiş olup, henüz kesin olarak yorumlanmış değildir.

Yazıların deşifre edilmesinde matematik yöntemlerine, özellikle de elektronik hesap makinelerine başvuru günümüzde fazlasıyla işe yarayabilir. Ama özellikle dilin kendisi kısmen biliniyorsa bu mümkündür. Böylelikle, okuma hipotezleri çok büyük sayıda bileşim içinde hızla sınanabilir. Orta Amerika'daki Maya yazısının deşifre edilmesinde bu şekilde ilerleme kazanılmıştır.

Büyük ölçüde çok geç tarihlerde ortaya çıkmış belgelerin yorumlanması sonucu ancak varlığından haberdar olunan ve geleneği kalmamış ölü dillerin en kayda değer kümesi, Asya kökenli olarak adlandırılan ve eski Küçük Asya'nın epey uzak dönemlerinde konuşulmuş olan dillerden oluşur. Bu dillerin incelenmesi, benzer malzemelerle karşılaşan araştırmacıların yüz yüze kaldığı güçlükleri ve çareleri açıkça ortaya koyar.

Ne olduğu meçhul ama okunabilir bir metinle karşılaşıldığında, bilinen ve akraba olabilecek dillerin benzer biçimleriyle karşılaştırarak anlamı tahmin etmek için biçimlerden yola çıkmak cazip gelir. Tamamen varsayımsal akrabalıklar üzerinde temellenen bu yaklaşımla elde edilebilecek

hipotezler dayanıksızdır. Gerçekten de, bu varsayımsal akrabalığın kabul gördüğü durumlarda bile hatalar görülmüştür. B. Hrozný, İÖ II. bin yılın başında Küçük Asya'da yeşermiş bir imparatorluğun dili olan Hititçe'yi cesaretli ve verimli bir şekilde deşifre etmiştir. Anadolu'daki Boğazköy'de bulunan tabletlerde ortaya çıkan bu dilin Hint-Avrupa ailesinden olduğu fikrini savunarak, örneğin *da-* fiiline diğer Hint-Avrupa dillerindeki "vermek" fiilinin anlamını atfetmişti. Hititçe'nin Hint-Avrupa menşei kesin gözüyle bakılan bir olgudur ve *da-* Hititçe'de "vermek" anlamını zaten taşıyan fiilin kökünü temsil eder; ama *da-* fiilinin Akat dilinde "almak" anlamına gelen bir terimle denkliği, Hititçe'nin bu fiil için farklı bir anlam geliştirmiş olduğunu göstermiştir.

Malzemeler, anlamı bilinen bir metinden yola çıkarak öğelerin değerini saptama şeklindeki tersi bir yaklaşıma elverişli olduğunda ise, tersine, sağlam bir yorumlama yapılabilir. Bilinmeyen dildeki metnin paraleli bir (muhtemelen birçok) metne bilinen dilde sahip olunduğunda bu örnek gerçekleşmiş olur. Kelimenin tam anlamıyla ikidilli metinler, yani aynı metnin paralel iki versiyonuyla yer aldığı belgeler olabileceği gibi, "kısmen ikidilli" çeşitli biçimler de yine son derece yararlı olabilir. Küçük Asya'da ikidilli, hatta üçdilli metinlere oldukça fazla miktarda rastlanmış olması, Asya dillerinin yorumlanmasını kolaylaştırmıştı. İkidilliliğin neredeyse hiç olmaması, Etrurya'da kullanılan –ve ardından yerini Latince'ye bırakan– Etrüsk dilinin incelenmesini çok güç kılar.

XX. yüzyıl başı keşifleri, Hint-Avrupa ailesine iki önemli dilin katkısını sağlamıştı: Daha önce belirtilen Hititçe ile

Çin Türkistan'ında keşfedilen metinlerden öğrenilen Tokhar dili. Ayrıca, Miken dilinin yorumlanması da Helen dil grubuna dair bilgimizi zenginleştirmiştir.

Özellikle Yakındoğu'da sürmekte olan kazılar bu konuda hâlâ çok şey vaat etmektedir.

Yaşayan diller. – Ama çok daha geniş bir alan başka türde bir belgelemeye açıktır: yaşayan diller üzerine veriler bir araya getirilmektedir.

Siyasal olaylar bazı dillere sahip olmadıkları bir önem katmıştır. Örneğin Sovyetler Birliği'nde bir yandan Rusça öğrenimi genelleşmiş, diğer yandan da Birliği oluşturan tüm halkların çok çeşitli dilleri de bu halkların eğitiminde kullanılmıştı. Böylelikle, bu dillerin birçoğunda bulunmayan betimlemeler yayımlanmış oldu.

Ayrıca bazı sondaj çalışmalarının ivedi gerekliliği de fark edildi. Küçük gruplar dışında konuşulmayan yerel dilleri unutulmaktan kurtarmak için kaybedecek zamanımız yok. Bazı diller onları konuşan halklar ortadan kalkınca yok olur. Örneğin Amerika'da, Kiçua ve Aymara gibi bazı yerli dilleri ile Güney Amerika'daki Guarani dili canlılığını gayet iyi korurken, birçok başka dil yok olma tehdidi altındadır ya da hızlı bir evrime maruz kalmaktadır. XVI. yüzyılda Yeni Dünya'daki yerlilerin sayısı yaklaşık olarak 15 milyon 500 bin olarak saptanmışken, XX. yüzyılda yalnızca 12 milyon yerli kalmıştır. Bu azalma özellikle Kuzey Amerika'da hissedilir biçimdedir. Diğer yandan, Avrupa dillerinin (İngilizce, İspanyolca, Portekizce) etkisi, hâlâ yaşayan yerli dillerini belirgin biçimde değiştirmektedir. Tüm bu neden-

lerle, bir anket çalışması yürütmek ivedilik taşıyordu. Nitekim bu çalışma Kuzey Amerika'da Güney Amerika'da olduğundan çok daha hızlı ilerlemiştir. Böylece, geçen yüzyıldan bu yana Afrika, Amerika ve Asya'nın geniş alanları dilbilimsel incelemeye giderek fazlasıyla tabi kılınmış oldu. Ama daha hâlâ yapılacak çok iş var. Özellikle Afrika ve Amerika'da. Ama aynı zamanda da, yerli dillerinin incelemesinin oldukça geç başladığı Okyanusya'da (Avustralya, Yeni Gine, vs.)...

Diğer yandan, dilsel yapıların giderek birleştiği bölgelerde, bu toplumsal evrimle birlikte yerel ağızlar adım adım mevzi kaybetmektedir. Fransız taşra ağzının bile bu yüzyıl sonunda ortadan kalkacağı öngörülmüştür. Modern dilbilimin bir diğer kaygısı da budur. Günümüzde tüm dil çeşitliliklerine yeni bir ilgi gösterilmektedir. Dil kendini homojen bir bütün olarak göstermemektedir. Örneğin Fransızca'nın farklı çeşitlilikte farklılaşmasının belirgin bazı yanları vardır: (kuzeyin ve güneyin) "aksanlar"ı ya da "memleket sözcükleri". Aslında farklılıklar, telaffuz, dilbilgisi, söz dağarı gibi dilin tüm yanlarını ilgilendirmektedir. Ayrılıklar ciddi olabilir ve insanların birbirlerini anlamalarını imkânsız kılabilir: Bir Parisli "taşra ağzı"yla konuşan bir Limousen'i hemen anlayamayacaktır. Bu yerel çeşitliliği adlandırmak için, pek belirgin olmayan, diyalekt, ağız, şive gibi birçok terim kullanılır. Farklı konuşma özellikleri arasındaki net sınırları, bulundukları alanda aşmak imkânsızdır. Bir konuşma tarzından diğerine geçiş, bir dizi aşamayla, net farklılıklarla olur. Bununla birlikte, halk gruplarının parçalanması, dilsel bakımdan da az çok net parçalanmalara

denk düştüğünde, *diyalektler*, yani kişilerin birbirlerini oldukça kolay anlamasını sağlayan ortak özelliklerle birleşmiş konuşma tarzları ayırt edilir. Diğer yandan, bu konuşma tarzlarının önemi, nasıl adlandırıldıklarını da genellikle belirler: vaktiyle Fransız taşralarında kullanılan ve günümüzde iyice gerilemekte olan diyalektler arasında yer alan güney diyalektleri, Fransız ulusal dilinin kaynaklandığı diyalektlerle birlikte özel bir edebi gelişim göstermişlerdir. Dolayısıyla özel bir önem kazanmış olan bu dil sık sık "Provence dili" diye adlandırılır olmuştur.

Aynı şekilde, ulusal dilyetileri bir birlik gösterdiğinde, *diller* terimi bunlara da uygulanır (istisnası: bir İsviçre ya da Belçika dili yoktur); iki ulusal dil arasındaki farklılıklar, başka toplumsal koşullara yerleşmiş bulunan ve *diyalekt* olarak adlandırılan iki dil arasındaki farklılıktan daha önemli olmasa bile (kimi zaman daha da önemsizdir) durum değişmez. Örneğin, birbirlerini anlamaları mümkün olmasına rağmen, Çek ve Polonya dillerinden söz edilir.

Diyalektler arasında görülen çeşitliliklerin adlandırılmasında dilbilim dışı düşünceler de işin içine girer: Kırsal kesimde yaşayan halk toplulukları bunları genellikle *şive* olarak adlandırılırken, genel olarak dar alanda geçerli bir dilsel çeşitlilik için *konuşma tarzı* terimi kullanılır.

Tartışma konusu edilenler yalnızca yerel farklılıklar değildir. Edebi, teknik, dinsel dilyetilerinin ve toplumların yapısına bağlı olarak gelişebilecek tüm çeşitliliklerin gelişimini de incelemek gerekir. Gelişim halindeki yaşayan diller mevcut durumlarında ve çeşitlilikleri içinde kaydedildiğinde, yeni gelişmelerin başlangıcı kavranır. Edebiyat, basın

ve gündelik konuşma dili, dikkatli gözlemciye değerli bilgiler sağlar. Gözlem, dilbilimcinin şaşmaz kaygısı olmalıdır.

Çocuk dilinin incelenmesinde de anket çalışmalarından yararlanır. Bu çalışmalardan bazıları aile çevresinde yürütülür ve dil öğrenimine dair süreğen bir gözlem sağlar. Bu şekilde gözlemlenen olguların listelenmesinin yanı sıra, dilbilimcilerle psikologların işbirliğiiçinde olduğu bu alandaki bazı sentez çabaları, çocuğun viyaklamadan yetişkinlerin diline geçtiği ardışık evrelere dair net bir bilgiye adım adım erişmeyi sağlar.

3. Günümüzün bilançosu. – Bu belgeleme çalışmasının bilançosu günümüzde nitelik ve nicelik olarak kendini nasıl göstermektedir?

Bugün bilinen dillerin istatistiğini çıkarmak güçtür. Güçlük öncelikle teorik niteliktedir. "Dil" terimi karmaşık bir gerçekliği kapsamaktadır ve, gördüğümüz gibi, diller, diyalektler ve çeşitli konuşma tarzları arasında sınır çizmek kolay değildir. Fazlasıyla değişken olan dil kavramı, sağlam bir ölçüt kullanımına imkân tanımaz; dahası, her çeşit farklılığın işin içine karıştığı konuşma tarzı kavramı da bir sayımı iyice güçleştirir. Ayrıca, Afrika ve Amerika gibi geniş ve dilsel olarak çok karmaşık alanlarda yapılan belgeleme çalışmalarında, hangi ölçüt benimsenmiş olursa olsun görülen boşluklar kesin bir sayımı engellemektedir. Dolayısıyla yalnızca muğlak bir "deyiş" kavramına dayanarak istatistik çıkartılabilir ki bu da basit yerel konuşma tarzlarını dışarıda bırakır. Bu durumda, tüm dünya için tahmini 2500 ilâ 3 bin deyiş sayısı geçerli kabul edilebilir.

Bu rakam son derece farklı öneme sahip dilleri bir araya getirmektedir. XX. yüzyıl sonunda kullanılan istatistiklerden, 25 dilin 50 milyondan fazla kişi tarafından konuşulduğu (Çince, bir milyarı aşan kitlesiyle büyük ölçüde başı çekmektedir); kırk kadarının ise 10 ilâ 50 milyon kişi tarafından konuşulduğu anlaşılır. Kültür dillerinin sayısı hâlâ düşüktür. Dikkate değer olsun ya da olmasın bir edebiyata sahip dil sayısı aşağı yukarı elli kadardır. Yaygınlıkları ya da yazılı üretimleri açısından bilinmesinde önem olan dil sayısı ise bu rakamın yalnızca yarısıdır. XIX. yüzyıldaki milliyetçilik hareketi, Çek dili gibi dillerin gelişmesinde önem taşıdı. Daha yakın dönemde, Endonezya Cumhuriyeti'nin kuruluşuyla birlikte, Malezya dilinin bir biçiminden yola çıkarak, 70 milyon kişinin uygarlık dili olarak kullanılacak bir Endonezya dili yaratılmış oldu. İsrail devletinin kuruluşu İbranice'ye yeni bir atılım kazandırdı. Hintçe, modern Hindistan'ın ulusal dili olabilecek durumdadır. Afrika'da Haussa ve Swahili, her biri on milyonlarca kişi tarafından konuşulan önemli uygarlık dilleri olmuştur.

Bilinen dillerin pek azı yorumlanmadan ve anlam çıkarılmadan kalmıştır. Güçlük, ölü dillerde görülür. Hint-Avrupa dil ailesinde bazı yorum sorunları hâlâ baş göstermektedir; Balkanlar ve Karadeniz bölgesinde yaşamış olan bir Trakya-Frigya grubu yeterince bilinmemektedir; Trakya diline doğrudan tanıklık eden tek bir kısa yazıt vardır yalnızca ve bunun yorumu da kesin değildir. İberlerin yazısı günümüzde gayet iyi okunmaktadır, ama Roma fethinden önce İspanya'nın doğusuna ve Akdeniz kıyısının yükseklerinde Rhône'a dek yerleşmiş olan İberlerin dili hâlâ anlaşı-

lamamaktadır. Kıbrıs Adası'nın Helen-öncesi dili henüz doğru dürüst yorumlanamamaktadır. Keza, Küçük Asya'daki bazı yazıtların durumu da aynıdır. En bilinen örnek Etrüsklerdir: Etrüsk alfabesi okunabilmektedir, ancak dilin öğrenilmesi, tekrar tekrar girişilen çabalara rağmen, dil yapısının kimi anahatlarının ve epey sözcüğün saptanmasını aşamamıştır. Bazı yazılar, önemli ilerlemeler görülmesine rağmen henüz kesin olarak deşifre edilememiştir: İÖ II. bin yıla tarihlenen ve Mikence denen Yunanca'nın bir biçiminin saptandığı bazı Girit yazıtları (keza Yunanistan yazıtları da: Pilos, Miken) günümüzde okunup yorumlanabilmektedir. Kayıp dillerin çoğunu çok kısıtlı belgelerden bilmekteyiz. Antik dönem Küçük Asya'sındaki çok sayıda kayıp dilin çoğunun varlığı doğru dürüst kanıtlanamazken, kimileri de yanlış yorumlanmıştır.

Belgeleme çalışmalarımız zaman içinde çok eşitsiz biçimde yayılmaktadır. Bildiğimiz en eski yazılı dil Sümer dilidir. Yazılı ilk anıtları İÖ 3500'e doğru Sümer ülkesinde, Babil'in güneyinden Pers Körfezi'ne dek uzanan bölgede görülmüştür. Akad dili konuşan Sami toplulukları tarafından ülkenin fethedilmesinin ardından, milada yakın dönemlere dek bilgi dil olmayı sürdürmüş Sümer dilini çok sayıda metinden öğrenebiliyoruz. Akad dili de IV. bin yılda görülmüş olup Hıristiyanlık çağına dek varlığını sürdürmüş olması mümkündür. Mısır dilinin tarihi de IV. bin yılda başlar ve dilin evrimi (aynı zamanda yazı sisteminin evrimi) yeni-Mısırca'ya ya da Kıpti diline dek izlenebilir. Kıpti dili de İS VII. yüzyıldan itibaren Arapça'nın rekabetiyle karşılaşmış ve yalnızca Mısır Hıristiyanları tarafından dini ibadette

kullanılmakla sınırlı bir duruma dek inmiştir. Hititçe'nin ve Hititçe'ye yakın olan Küçük Asya dillerinin tarihi II. bin yılda başlar ve biter. Buna karşılık, II. bin yıl yazıtlarından bilinen ve ilk edebi anıtları İÖ I. bin yıl başına dek uzanan Çince evrimini günümüze dek sürdürmüş ve Asya'nın en önemli edebiyatını yaratmıştır. İlk kutsal kitap metinleri ile Hint'in (Sanskrit) ve Yunan dünyasının (Homeros şiirleri) önemli edebiyat yapıtları da İÖ I. bin yıl başında ortaya çıkmıştır. Yunanca gibi uygarlık tarihi için çok önemli olan ve bugün de hâlâ yaşayan bir dilin gelişimi ise uzun bir döneme yayılır. Ama bir dil ne kadar önemli olsa ve erişilebilen belgeler ne ölçüde bol olsa da bu dilin tarihinde boşluklar olabilir. Latince'nin durumu budur. Başlangıçta İtalya'da işgal ettiği küçük alanın dışına Roma yayılmasıyla birlikte çıkan Latince, imparatorluğun farklı bölgelerinde oldukça derin değişimler geçirmiş ve Roman dilleri denen gerçek yeni diller (esasen Fransızca, İtalyanca, İspanyolca, Portekizce, Romence) ortaya çıkmıştır. Bu dilleri nispeten yakın tarihlerde tanıdık. İlk metin, İS IX. yüzyıldaki Fransızca bir belgedir (Strasbourg Yemini). Bu dillerin kaynaklandığı Latince biçimleri, yazıda edebi bir Latince'nin neredeyse tek başına kullanımını sürdürmesiyle maskelenmiştir. Avrupa'nın büyük dil grupları için elimizdeki belgeler çok eskiye uzanmaz: Germen dilindeki ilk önemli metinler İS IV. yüzyıla, Slav dilindekilerse IX. yüzyıla uzanır. Ancak bu kanıtların yakın dönemliliği, Hitit, Sanskrit ya da Yunan dilleri gibi Hint-Avrupa ailesinden diğer diller için sahip olduğumuz kanıtlarla kıyaslandığında böyledir. Yine de bunların varlığı, Afrika ve Amerika'nın geniş top-

raklarında, Asya'nın bazı bölgelerinde ya da Okyanusya adalarında konuşulan dillerin çok geniş kütlesiyle paralel ele alındığında ayrıcalıklı bir durum yaratır. Buralarda eski belge neredeyse hiç yoktur; ciddi anketler dinsel misyonların gelişimiyle ve özellikle geçen yüzyıldan beri de bilimsel keşiflerle başlamıştır. Bu konuda hâlâ yapılmayı bekleyen devasa bir çalışma vardır.

Yaşı ve miktarı değişken olan dilbilimsel belgeleme, nitelik bakımından da bir o kadar çeşitlidir.

Yalnızca metinler aracılığıyla bilinen dillerin sakıncası sadece bazı yanlarını bilebiliyor olmamızdır. Latince literatür, zaman içindeki yayılımına rağmen, bir edebiyat dilinin ayak diremesinden kaynaklı nispi bir tekbiçimlilik gösterir: Roman dillerinin kaynaklandığı konuşulan Latince'ye erişmek –görmüş olduğumuz gibi– güçtür; yalnızca birkaç eser (özellikle Plautus, Petronius) sayesinde konuşma dilinin bazı özelliklerini sezebiliyoruz. Aynı zamanda, tutucu olan yazım kuralları telaffuzun geçirdiği evrimi göstermemektedir; tıpkı yazım kurallarının günümüzde Fransızca'nın ya da İngilizce'nin telaffuzunu gizlemesi gibi. Haklarında az belge bulunan dillerde metinler, genellikle de yazıtlar, çoğu zaman fazla çeşitlilik göstermez ve bunlarda da bu dile dair pek öğretici olmayan özel adlar önemli bir yer tutar.

Ayrıca, yazılı belgelerin ne tür yorum güçlükleri taşıyabileceğini de daha önce gördük: Tam bir kesinlik taşıyamayabilen, yorumlanmasında eksiklikler görülebilen yazı sistemi dilde karanlık yanların varlığını sürdürmesine imkân tanır. Diğer yandan, yaşı ve niteliği çok değişken olan elyazmalarından yola çıkarak metinlerini bildiğimiz diller açısın-

dan dilbilim filolojiye, yani genel olarak yazılı belgelerin incelenmesine ve özel olarak da metinlerin incelenmesine ve aktarılmasına bağlı kalır.

Yalnızca yaşayan dillerde sözlü kaynaklara başvurarak kesin ve eksiksiz bir anket çalışması mümkün olabilmektedir.

Konuşma dili geçmişte zaten gözlenmiştir, ama olması gereken kesinlikten yoksundur. Verilerinin daha çok geçmişte sözlü yoldan derlenmiş olduğu yazılı olmayan ve günümüzde artık ölmüş diller iyi bilinmemektedir. Avustralya'nın güneyindeki Tasmanya denen adada konuşulan ve konuşan kişilerin adım adım yok olmasından yarım yüzyıl sonra, 1875'e doğru tamamen ölmüş Tasmanya dilleri bunlara örnektir. Bu dilleri çok cılız ve çok vasat birkaç belgeden biliyoruz.

Günümüzde, konuşma dilinin bilinmesi yeni bir önem kazanmıştır. Özellikle, konuşmanın gerçekliğinden ziyade yazılı norma yönelik bir eğitim geleneğinin genellikle sürdürdüğü gayet deforme bir dil imgesine tepki olarak önem taşımaktadır. Örneğin günümüzde konuşma Fransızca'sının çeşitli biçimleriyle (bölgesel biçimler –yerel konuşma biçimlerini ağız farklılıklarından ayırt etmek gerekir– ya da belirli sosyokültürel çevrelere denk düşen biçimler, vs.) daha çok ilgilenilmektedir.

II. – Araştırma yöntemleri

1. Anketler. – Günümüzde, hem adım adım keşfedilen bölgelerde derlenen yeni dilleri bilgimize sunmak için, hem

de mevcut dillerin tüm çeşitliliği üzerine verilerimizi belirginleştirmek için, dilbilimsel anketler yoğun biçimde kullanılmaktadır.

Kesin anket yöntemleri saptanmıştır. Anket yapacak olanlara ayrıntılı bilgiler verilmiş, dilbilimsel soru formları kullanımlarına sunulmuştur. Anketin yapılması gereken koşullardan (teknik formasyon, maddi donanım, anketçinin anlayışı, bilgi toplanacak kişilerin seçimi, vs.) başka, toplanan bilgilerin gösterimi de açık seçik, tutarlı ve pratik bir gösterim sisteminin önceden benimsenmiş olmasını gerektirmektedir.

Yerel farklılıkları ortaya koyma kaygısından *dilbilimsel coğrafya* doğmuştur.

Aynı düzeydeki çalışmalar Germen dilleri alanında da yapılmış olmakla birlikte, Gilliémier ile Edmont'un 1897'de başladıkları anketlerin devamı olan ve yaklaşık 2 bin haritayı bir araya getirerek hazırladıkları ilk *Fransa Dilbilim Haritası* [*Atlas linguistique de la France*] (1900-1912) dilbilimsel coğrafyanın başlangıcı olmuştur. Günümüze gelirken, dilbilim haritalarının oluşturulmasına çok sayıda ülkede girişilmiştir. Dilbilimsel coğrafya incelemeleri oldukça önem kazanınca, 1933'te ilk *Dilbilimsel Coğrafya Bibliyografyası* [*Bibliographie de géographie linguistique*] olan J. Schrijnen'in eseri ortaya çıkmıştır. Fransa'da yeni bir atlas hazırlanmaktadır; bu eser bölgesel atlaslara ayrılmıştır ve anket noktalarının yoğunluğu hissedilir biçimde artmıştır.

Çalışma, incelenecek alan üzerinde mümkün olduğunca çok sayıda noktada, önceden hazırlanmış bir soru kâğıdına verilen cevapları bir araya getirmekten ve bu cevapları her

bir olgu için ayrı haritalar üzerinde toparlamaktan ibarettir. Böylece, anketin konusu olmuş farklı dil olgularının –sessel, biçimbilimsel, sözdizimsel ve sözlüksel olgular– alanları ortaya çıkmış olur. Örneğin, söz dağarı alanında, arı [*abeille*] adının çok değişik biçimleri vardır: kuzeyde *é*, Latince'deki *apis* sözcüğünü temsil ederken, güneyde *abelho*, doğuda *essette*, Orléans dilinde *mouche à miel* [bal sineği], Anjou dilinde de *avette* saptanmıştır. Dilsel alanların konumunun incelenmesi, bu adlandırmaların tarihi, yayılım alanı ya da ortadan kalkışı üzerine varsayımlar inşa etmeyi sağlar: Örneğin, Gilliéron, *Arı Anlamına Gelen Sözcüklerin Soykütüğü*'nü [*Généalogie des mots qui désignent l'abeille*] çıkarmaya çalışmıştı (1918).

Soru kâğıtlarının uygarlıkla ilgili olguları da dikkate alması gerekir. Tarımsal bölgelerdeki konuşma tarzında, şehir insanının yalnızca bir "saman yığını" terimiyle adlandırdığı şeyi belirtecek birçok terim bulunur; söz konusu olanın buğday ya da kuru ot yığını olmasına, yığının tarlada veya bir çiftlikte yükseliyor olmasına, vs. bağlı olarak ad değişir. Hayvancılık yapılan bir bölgede, evcil hayvanları belirten terimler yaşa, işleve bağlı ayrım göstermektedir.

Yerel gruplarda toplumsal farklılıklar ile kuşaklar arası farklılıkları dikkate almak gerekir. Rahip Rousselot, *Bir Cellefrouin (Charente) Ailesinin Şivesinde (...) Dilin Fonetik Dönüşümleri*'ni [*Les modifications phonétiques du langage (...) dans le patois d'une famille de Cellefrouin (Charente)*] incelediği dönemde (XIX. yüzyıl sonu) yaşlılar damaksı *l*'yi hâlâ telaffuz ederken çocuklar artık telaffuz etmiyordu. Bu türden göz-

lemler, bir kuşağın yerini yeni kuşakların almasının dilsel olguların evrimindeki rolünü ortaya koymaktadır.

Dilbilimsel coğrafya ölü dillere de uygulanmak istenmiştir (eski İtalyanca için J. Schrijinen'in denemesi). Ama anketler, genel olarak, ne yeterince eksiksiz olabilir ne de kesin.

2. Teknik imkânların kullanımı. – Maddi gelişmeler sonucu dilbilim yeni soruşturma imkânlarıyla donatılmıştır.

Çeşitli yöntemlerle konuşmanın grafik temsili, ses üretiminde daha kesin bir bilgiye erişme imkânı sağlamıştır. Tam anlamıyla kulağın niteliğine bağlı ve çoğu zaman da yanlış değerlendirmelerinin yerini kesin bir önlem almıştır.

Araçsal sesbilgisinin ilkeleri XIX. yüzyıl sonunda ortaya kondu. 1906 yılında A. Meillet, Collège de France'taki karşılaştırmalı dilbilgisi derslerinin açılış konuşmasında, sesbilgisinde ölçünün kullanılmasını "küçük bir devrimin başlangıcı" olarak görüyordu. Gerçekten de bu ilerleme sayesinde sesbilgisi incelemelerinde yenilikler mümkün oldu ve sesbilgisi enstitülerinde uzman laboratuvarlar açıldı.

Klasik aygıt kimograftı. Bu aygıt, organların hareketine, ağız ve burundaki hava akımına, gırtlak titreşimlerine denk düşen titreşimleri kaydetmeyi sağlamaktadır. Damakyazımı (palatografi), kişilerin ağzına yerleştirilen yapay damaklara dilin temas izlerini saptamaya yöneliktir. Fotoğraf ve radyografi günümüzde organların konum ve hareketlerinin incelenmesini kolaylaştırmıştır.

XX. yüzyılın ortasında görülen yeni bir "devrim", akustik sesbilgisindeki gelişim oldu. XIX. yüzyılın diyapozon ve

rezonatörlerinin yerine, elektro-akustik sayesinde katot osilografıyla ve çeşitli filtre sistemleriyle birlikte işleyen mikrofon kombinezonu geçti. Çizgiler matematiksel analizler aracılığıyla yorumlandı. Başlangıçta Amerika Birleşik Devletleri'nde sağırların eğitimi için tasarlanmış ve gerçekleştirilmiş elektronik bir aygıt sayesinde, sesbilgisinde büyük önem taşıyan spektrogramlar üretildi. Böylece seslerin akustik yapısı (frekans ve şiddetleri), spektrogramlar biçiminde, her bir sese karakteristik bir imaj veren gölge ve çizgi bileşimleriyle ortaya çıktı. Hatta, tersine işleyen bir süreçle de bu spektrogramlardan yola çıkarak sesin sentezi gerçekleştirildi. Böylelikle seslerin anlaşılabilirlik koşulları üzerinde deneyler yapıldı. Dolayısıyla, gerçek bir *deneysel sesbilgisi* doğmuş oldu; ve yanlış bir şekilde deneysel olarak adlandırılmış geçmişteki araçsal sesbilgisi tamamladı. Elektronik ve enformatik malzemenin gelişimi, giderek daha fazla araştırma ve analiz imkânı sundu.

Nihayet, gramofonun ve ardından da teybin yardımıyla insan sözünü kaydetmek, koruyup kopyalayabilmek mümkün oldu. Böylece söz arşivleri oluşturuldu.

Sözlük alanında, makinelerin sağladığı hesaplama, sınıflandırma imkânlarına başvuru, araştırma ve anketleri büyük ölçüde kolaylaştırdı. Bu imkânlar Fransa'da CNRS'nin araştırma merkezlerince kullanılmaktadır (örneğin *Trésor de la langue française*'i hazırlayan Nancy'deki merkez).

3. Dilbilimde istatistik. – Dilbilimciler, tüm dilsel olguların incelenmesinde giderek daha sık istatistiklere ve rakamlara başvurmaktadırlar.

Yalnızca niteliksel ya da muğlak bir niceliksellik (sıklık ya da enderlik ibareleri) içeren değerlendirmeler yeterli olmamaktadır. Rakamlar dilyetisinin bütün veçhelerini ilgilendirmektedir: sesbilimden (verili bir dildeki sesbirim sayısı ve sıklığı) sözdizimine (örneğin, cümle içindeki oluşturucu öğelerin farklı düzenlenişindeki görece sıklık), sözlüğe (sayımlar, karşılık bulması gereken ihtiyaçlara bağlı olarak söz dağarının genişlemesini gösterir) ve biçembilime (bireysel olguların değerlendirilmesinde dil içindeki olası farklı gerçekleşmelerin kullanım sıklık istatistiklerini temel alır) dek kullanılır.

Bazı ihtiyaçlar da istatistiklere ilgiyi artırmıştır: çeşitli yerli dillerinin konuşulduğu bölgelerde de geçerlilik taşımaya başlamış Avrupa dillerinin (İngilizce, Fransızca) kolayca yayılmasını amaç edinmiş uluslararası yardımcı dillerin hazırlanması: *basic english* özellikle mantıksal temeller edinirken, *temel Fransızca* bir istatistik yöntemiyle belirlenmiştir.

Ayrıca dilbilimcilerin enformasyon teorisine artan ilgisini de belirtmek gerekir. Her ileti bir miktar enformasyon içermektedir, ki bu miktar da enformasyonun içerdiği öğelerin olasılık durumuna, öngörülebilirliğine bağlı olarak değişir. Dilbilimsel göstergelerin olasılığı ise sıklıklarına bağlıdır: bir öğenin (sözcük, ses birimi) kullanım sıklığı, yani olasılığı ne kadar yüksekse, enformatif yanı o ölçüde düşüktür. Dildeki tasarruf eğilimi, en az çabayla en fazla enformasyon elde etmeye yöneliktir.

Son olarak, günümüzde "matematiksel dilbilim"in gelişiminde, matematiksel mantık uygulaması da işin içine gir-

mektedir. Bu mantığın biçimsel sistemleri dilbilgisinin şekillendirilmesinde kullanılmaktadır. Tercüme makineleri aracılığıyla otomatik tercüme amaçlı çalışmalar da bu kullanımı teşvik etmiştir. Bu makineler hayal kırıklığına yol açmışsa da, dilbilimsel araştırmalar için bilgisayarlara giderek daha sık başvuru biçimselleştirmeye olan ilgiyi de artırmıştır.

II. Bölüm

BETİMLEYİCİ DİLBİLİM

Betimleyici dilbilimin hedefi, araştırılabilecek tüm dilleri betimlemektir.

Her türden malzemeyi rastgele yığmak yeterli olmaz. Bir dil, düzenini kavramak gereken bir sistem ve çerçevesini belirlemek gereken bir kurumdur. Kesin ve belirgin bir betimleme olmadan bir dili ne tarihsel olarak inceleyebiliriz, ne de ciddi anlamda tipolojik incelemesini yapabiliriz. İyi bir betimleme için, betimleyici dilbilimcinin konusunun tüm veçhelerininbilincine varması ve bu konuyu ele alabilmek için kesin bir yöntem benimsemesi şarttır.

Dillerin incelenmesinde bilimsellik-öncesi koşullara bağlı kalmış betimleyici bir gelenek var olmuştur. Yunan-Roma antikçağının dilbilgisi uzmanları Yunan ve Latin dilini mantıksal temellerde analiz ettiler. Dil, genel düşünce kategorilerine göre şekillenen mantıksal bir araç olarak ortaya çıktı. Dolayısıyla, tüm dillerin aynı şemaya göre betimlenebileceği düşünüldü. Batı'da Latince öğretiminin de-

vamı ve genel dilbilgisinin modern döneme dek varlığını koruması, Fransızca gibi dillerin gerçekliğini bozmuş olan yanlış bir betimleyici yöntemin sürmesindeki nedendir. Fransızca dilbilgisi eğitimi, dilbilimdeki ilerlemelere rağmen, bu anlayışın damgasını derinden taşımıştır. İyi bir eğitim almış bir Fransız genellikle kendi dilinde kaç tane ünlü ve ünsüz olduğunu ya da bu durumun cinslerle sayılar arasındaki karşıtlığı nasıl belirlediğini söyleyemez; yapısal olgulara yönelik sorulara yazımla ilgili fikirler öne sürerek karşılık verir; ve ad ile fiil arasında ayrım yapmayan diller olabileceğini aklına bile getiremez.

Artık gayet iyi bilebildiğimiz Hint-Avrupa olmayan çok çeşitli türdeki dilleri betimlemek söz konusu olduğunda, yalnızca dilbilimsel temellere dayalı betimleyici bir yöntemi tercih etmek şart olur. Hint-Avrupa olmayan kimi diller, konuşan kişilerin dil duygusuna dayanan yerli bir dilbilgisi geleneğinden beslenmiştir. Ama, yeni keşfedilmiş ve geçerli hiçbir betimlemenin konusu olmamış dillerle karşı karşıya geldiğinde, analizin yararlanacağı hiçbir ön bilgi yoktur.

Betimleyici dilbilim, yöntemlerini hâlâ tartışmaktadır. Yine de dillerin genel özelliklerine bağlı birkaç ilkeyi formüle edebiliriz.

I. – Bir dilin özellikleri

Bir betimleme, verili bir andaki, dışsal ve içsel nitelikleri tanımlanmış, verili bir dil durumuna yönelik eşsüremli bir incelemedir.

1. Dışsal nitelikler. – Diller öncelikle bu dilleri konuşan toplumsal gruplara bağlı olarak bazı dışsal niteliklerle tanımlanırlar. Dil alanlarının yayılımını, bu dillerin üstlendikleri ilişki işlevlerinin doğasını, az ya da çok sayıda iç çeşitliliğe bölünmelerini, maddi ve manevi bazı uygarlık biçimleriyle bağlarını belirleyen bu niteliklerdir.

Ulusal diller vardır. Bunlar yayılmaları kısıtlanabilen tek dillerdir, çünkü bu dillerin sınırları siyasal sınırlara denk düşer. Ulusal bir dil olarak Fransızca'nın sınırları Fransız ulusunun bulunduğu toprağın sınırlarıdır; ama Fransa toprakları dışında da Fransızca'nın varlığı durumu iyice karmaşıklaştırmaktadır. Bir dil birçok ulusta ortak olabilir: İngilizce Büyük Britanya'nın ve Amerika Birleşik Devletleri'nin ulusal dilidir. Tek bir ulusun birden çok dili olabilir: Örneğin Belçika ve İsviçre.

Ama ulusal bir dilin varlığı, az çok farklı bölgesel çeşitliliklerin varlığını dışlamaz. Lehçe, ağız, konuşma gibi kavramların önemini ve karmaşıklığını gördük. Kimi zaman ulusun bir bölümünün, ulusal dilin değişkelerinden tamamen farklı bir dil kullandığı da olur: Örneğin Fransa'daki Bretagne, ulusal dilin yanında hâlâ konuşulan Kelt dili olan Bretonca'nın tüm ağızlarını da içerir.

Dolayısıyla, bir dilin coğrafi alanının sınırlarını çizmek çok güçtür. Çiftdilli kişilerin varlığını da dikkate almak gerekir. Diğer yandan tek bir dil konuşan kişileri saymak da kolay değildir.

Dilsel düzlemde dini bölünmeler ortaya çıkabilir. Başlangıçta Alman Yahudileri'nin konuştuğu Germen ağzı olan Yahudi-Almancası ya da *Yidiş*, Baltık Denizi'nden Ka-

radeniz'e dek tüm dağınık Yahudi cemaatlerinin ortak dili olmuş, hatta Amerika Birleşik Devletleri'ne bile taşınmıştır.

Dilsel olarak çok çeşitli gruplar arasında iletişim kurulduğunda, *bağlantı dilleri*'nin geliştiğine tanık olunur. Bunlara aynı zamanda *iletişim dilleri* ya da *araçsal diller* de denir. Bu dil, ilişki gruplarından birinin gündelik dili olabileceği gibi, ham bir dil de kullanılabilir. Birinci durumda bile dil, genellikle ticari konuşma dilinde basitleşir: Örneğin, Malezya dili Asya'nın güneydoğusunda ticari dil olarak kullanılmaktadır.

Uzakdoğu'da şekillenen ve çeşitli öğelerin –özellikle Çince'nin– birbirine karıştığı *pidgin-english*'in (*pidgin* = *business*'ın deforme biçimi: "ticari İngilizce") temelinde, basit bir dilbilgisine sahip ve sözcükleri ses bakımından deforme edilmiş bir İngilizce yatmaktadır. Dünyanın çeşitli bölgelerinde "pidginler" oluşmuştur: Örneğin Pasifik'teki *beach-la-mar* (ya da *biche-lamar*, *bêche-de-mer*; kökeni meçhul terim) İngilizce ile Malezya dilinin karışımıdır, vs. Avrupa sömürgeciliği, sömürgeleştirilmiş ülkelerden Afrika zencilerini getirirken, deforme edilmiş bir Fransızca'yı ya da İspanyolca'yı esas alan ve hem kolonların hem de siyah kölelerinin konuştuğu *kreol* dillerinin oluşmasına yol açtı. Söz dağarı son derece sınırlı, dilbilgisi fazlasıyla kaba olan ilişki dillerine *sabir* ya da *lingua franca* adı verilir (bu terim, kökeni itibarıyla, vaktiyle Akdeniz kıyılarında konuşulan Roman öğelerine dayalı diller, özellikle de İtalyanca için kullanılıyordu). Özellikle Amerika'nın bazı bölgelerinde ticari *jargonlardan* da söz edilmektedir: Kuzey Amerika'daki

Mobi dilinin ya da chinook'un temel söz dağarı yerlilerin dil öğelerinden oluşmuştur.

Toplumlara göre az çok farklılık gösteren, farklı toplumsal kategorilerin özel dillerini de ayırt etmek gerekir (örneğin kastların, gizli cemiyetlerin dilleri, erkeklerin ve kadınların ayrı dilleri).

Bazı gruplar özel bir söz dağarı olan *argo*'lar kullanarak farklılaşırlar. Bunlar, "parazit diller" (M. Cohen) olarak tanımlanmıştır. Ayrıca, özel ihtiyaçların gereği olan, "normal dilin uzantıları" da vardır: örneğin *teknik diller.* Edebi dillerin özel niteliklerini zaten vurgulamıştık. M. Cohen, yaşayan dil özelliğini yitirdikten sonra donmuş haldeki kullanımları önem taşıyan, Latince gibi diller için "konserve" dil terimini kullanmayı önermiştir.

Son olarak, özel bir durum da, Esperanto gibi uluslararası kullanım için imal edilmiş dillerin durumudur; bunların *yapay dil* ve *yardımcı dil* olarak konumları onlara özel bir yer verir.

2. İçsel karakterler. – Her dil, birçok düzlemde yer alan öğelerden oluşur.

a) *Sesler ve Sesbirimleri.* – Bir dilin maddi yanı, genellikle solunumla ciğerlerden gelen sesin titreşmesinin sonucu ortaya çıkan *seslerin* bir bileşimidir. Bazı diller *tık* şeklindeki sesleri de kullanır. Bunlar, soluk alıp vermeden, havayı bir anlamda emerek çıkartılan seslerdir.

Son derece çeşitli sesler çıkarmak; ses telleri, damak eteği, küçükdil, dil, alt çene ve dudakların birleşik ve çok karmaşık ilişkisiyle mümkün olur. Elastik dokulu bir tür

dudak olan ses telleri, gırtlakta çeşitli pozisyonlar alırlar; çeperlere dayanabilir ya da yaklaşabilirler ve böylelikle hava geçişini engelleyebilirler veyahut titreşirler ve böylelikle hava kolonu üzerinde etkide bulunabilirler, düzenli titreşimlere yol açabilirler ve böylelikle de müzikal bir ses, hançere tonu oluşur. Ses çıkarmaya yarayan aygıt, bu güçlendirici aygıttan başka, hacminin ve biçiminin de önem taşıdığı organların konumuna göre değişen çukurlardan oluşan titreştiriciler de içerir: bunlar, öncelikle, çeşitli odalara bölünmüş gırtlak-ağız çukuru ile damak eteği kalktığında kapanan burun çukurundan oluşurlar.

Dolayısıyla, *sesleme* ya da seslerin çıkarılması, seslerin kimi ayırt edici özelliklerini belirleyen çok sayıda unsurla mümkün olur.

Tamamlayıcı işleve sahip öğeler –*ünlüler* ve *ünsüzler*– hece çerçevesinde tanımlanır. Ünlü sesi çıkarken havanın geçtiği kanalın açıklığı az ya da çok olabilir; ünsüz ses çıkarken ise, az ya da çok itilimli çeşitli kapanma türleri görülür. Bir de hudut bölgesi vardır ki, *yarı ünlüler* burada oluşur: telaffuzdaki hafif bir değişim, en kapalı ünlülerin ünsüz olmasına yol açar: örneğin *i* harfi *cil*'de bir ünlüyü (i) belirtirken, *aïeux* (ayö) ya da *bien*'de (byẽ) ünsüzü belirtir. Ünlüler ve genellikle yarı-ünlüler *titreşimlidir*, yani bu seslerin çıkarılması için ses tellerinin titreşmesi gerekir. Ünsüzler ise titreşimli olabilecekleri gibi, *titreşimsiz* de olabilir (ses telleri titreşmez): *t* titreşimsizdir, *d* ise onun titreşimli dengidir.

Ünlü seslerinin, ses çıkarma aygıtını etkileyen değişimlere bağlı olan özgül nitelikleri ya da *tınıları* vardır: dilin (düz kalır ya da damağın önüne ya da arkasına doğru az çok

kalkar) ve dudakların (nötr konum, geri çekilmiş, ileri çıkmış konum) bileşik konumu. Özellikle (serbest bırakılmış kanalın) *açıklık* derecesi ile (dilin damak bölgesine doğru ne kadar yükseldiğine bağlı olarak) *söyleniş bölgeleri* ayırt edilir. *Açık* ya da *kapalı* ünlülerden (*père*'de *e* açıktır, *dé*'de kapalı), *ön* ya da *öndeki* ünlülerden, *öndamaksıl* (damaksıl demek yanlıştır) *ünlülerden* ve *geri* ya da *arka* veya *damaksonrası* ya da *artdamaksıl* ünlülerden söz edilir; *i* bir ön ünlüdür, *u*, yani Fransızca'da *ou* ile belirtilen ünlü bir art ünlüdür ve dudakların öne çıkarılması ve yuvarlatılmasıyla telaffuz edilir: bu durumda, *yuvarlak* ünlülerden söz edilir.

Müzikal *yüksekliği* dikkate almak gerekir. Bu yüksekliğin *ton* olarak adlandırılan çeşitlemeleri, aynı ses tınısının yayılmasını etkileyebilir ve çok önemli bir rol oynayabilir.

Ünsüzlerdeki sınıflandırmalarda, *söyleniş noktaları* ya da bölgeleri daha kesin olarak dikkate alınır: Dudaklar yakınlaştırılarak kanal az ya da çok kapandığında, söyleniş *dudaksıldır* (p, b, m); dilin ucu üst dişlere, dişetlerine ya da sert damağın tepesine dokundurulduğunda, söyleniş noktasına bağlı olarak, *dişsil* (t, d), *dişyuvasıl*, *üstdamaksıl* ya da *cacuminales* (Latince'de sert damağın "tepesi" anlamına gelen *cacumen*'den türeme) söyleniş görülür; dilin az çok merkezi ya da art bir bölümü damağın değişken bir bölümüne yakınlaştırıldığında söyleniş *damaksıl*'dır, ya *öndamaksıl* (öne), ya *ortadamaksıl* (ortaya), ya da *arkadamaksıl* veya *artdamaksıl*'dır (arkaya – yanlış olarak gırtlaksıl diye adlandırılır); *gırtlaksıllar* yutakta söylenir.

Ünsüzlerin değişik *söyleniş tarzları* vardır: bir anlık tam kapanma ya da *kapantı* ve soluğu serbest bırakan ani

patlamalı gürültü: *kapantılılar* (*p, t*); tam kapanmayla başlayıp eksik kapanma olarak sürdürüldüğünde, *yarı kapantılılar* (*ts*, daha doğru olarak t^s diye yazılır); az çok uzatılan eksik kapanma: *büzücü* ya da *sızıcı* ya da *sürekli* (f), bunlar kimi durumlarda sonuçta ortaya çıkan gürültüyle tanımlanır: *ıslıklı sesler* (s, z), *hışırtılı sesler* (š, Fransızca'da *ch* olarak yazılır: *roche*); kısmi kapanmanın özel dil hareketleriyle birlikte süreğen kılınması, *l* türü *akıcılar* meydana getirir ve bu da *r* türüne, kimi zaman çarpmalı *r* türüne (yuvarlanan *r*) yakın görülür.

Ünsüzlerin söylenişinde bazı özel noktalar belirleyici olabilir. Bunlara *okunan ünsüzler* (ses dışarı çıkarken hafif soluk devam eder), *damaksıl ünsüzler* (dilin sırtının damağa yaklaşmasından kaynaklı hafif dalgalanma), *gırtlaksı ünsüzler* (gırtlaktan bir tür söylenişle birlikte görülür) denecektir.

Ünsüzlerle ünlülerin ortak ayrımları vardır: hava yalnızca ağızdan salındığında *ağızsaldırlar*, burundan önemli miktarda hava salındığında *genizsildirler* (örneğin *m*, *n* ünsüzleri ve Fransızca'da *an* ya da *en* diye belirtilen *ā* gibi veya *on* olarak belirtilen *ō* gibi ünlüler); söyleniş noktasında organların sesi uzatma süresine bağlı olarak, *nicelik* farklılıklarından da söz edilir: ünlüler ile ünsüzlerin *uzun* ya da *kısa* çeşitleri vardır.

Burada belirtilen sınıflandırma söyleniş üzerinde temellenmiştir. Modern araştırmalar bu sınıflandırmanın zayıflığını göstermiştir: söylenişlerin hareketli niteliği, telafi edici olgular (farklı söyleniş araçları aynı akustik etkiyi sağlar) vs. dikkate alınmaz. Bir başka sınıflandırma düşünülebilir, ki bu da akustik düzendedir. Ünlülerin (müzikal sesler) ve ünsüzlerin (gürültüler) akustik niteliklerinin, akustik

yapının bazı özelliklerine denk düştüğü uzun süredir bilinmektedir. Modern analiz teknikleri sayesinde bu özellikler adım adım belirtilmekte ve buradan elde edilen ilkelerle seslerin yeni bir sınıflandırılması mümkün olmaktadır.

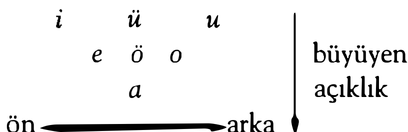
Diğer yandan, genel sesbilgisinin tarif ettiği ses birimleri birer soyutlamadır. Gerçekte ise sesler sözcüklerin içinde gruplanırlar ve bunlar da *konuşma zincirlerinin* oluşturucu öğelerinden başka bir şey değildir. Her bir sesin gerçekleşmesi kısmen komşu seslerin niteliğine bağlıdır; örneğin, Fransızca'da *k*'nın *cave*'da (bir *a*'nın önünde ön söyleniş), *cas*'da (ardıl söyleniş *a*'sı), *cou*'da (artdamak ünlüsü *u*) belirgin biçimde farklı söylenişleri vardır (aygıtsal sesbilgisinde kullanılan aygıtlar farklılığı ortaya çıkarır); *papa*'daki ikinci *p* genel olarak birinciden daha zayıf söylenir, çünkü iki ünlü arasında bulunmaktadır ve kapantılı *p*'nin söylenmesi için gereken kapanma, en az çaba ilkesine bağlı olarak, iki ünlü sesin ağızdan çıkmasına denk düşen açıklık zamanlarında serbest bırakılmıştır. Ama konuşan öznenin niyeti bir *p* sesi dile getirmektir ve fark etmesini sağlayacak imkân tanınmazsa, gerçek bir kapantılı *p*'den başka bir şey söylediğini fark etmez. Daha önceden belirtilen *k* örneğinde de durum aynıdır; ve *k*'nın her bir çeşidi özgül çevre koşullarına bağlı olduğundan, *k*'nın tüm çeşitlemeleri tek bir ayırt edici *k* sesi oluşturur; bu ses, *cas* ile *gars* gibi iki sözcük arasındaki ayrımın –yani *ka* ve aynı nitelikteki bir *a* ile birlikte *ga* ya da *cou* ve *goût* vs.– maddi desteğini sağlaması açısından önemlidir.

Bu *ayırıcı* seslere *sesbirimi* denir. Bunlar bir dilin sesbilimsel sistemini oluşturan birimlerdir. Bu dilin sesbilgisel gerçekleşmesi çok fazla çeşitlilik gösterir.

Sesbilimsel sistemlerin zenginlikleri çok farklıdır. Örneğin:

Ünlüler: zayıf sistem örneğin: Eskimo dili: *i*, *a*, *u*.

Zengin sistem: Fransızca: ağızsıl ünlüler için farklı bölgelerde ve toplumsal tabakalarda ortak (A. Martinet'ye göre) "asgari sistem":

ve genizsil sesleri de eklemek gerekir: *ē ö̃ ō*
ā

ē ve *ö* birbiriyle karışmaya eğilimli gözükmektedir (*brin*'deki *ę brun*'deki *ö̃*).

Ünsüzler: zayıf sistem: genel olarak Polinezya dilleri ve özellikle, sistemi aşağıda belirtilen (A. Sauvageot'ya göre) Tahiti dili:

kapantılı	*p*	*t*	ɔ	genizsil	*m*	*n*
daraltılı	*f*			akıcı	*r*	
	v		*h*	yarı ünlü	*w*	*y*

Bir dilin sesbilgisinin tanımı, aynı zamanda, az çok karmaşık ve az çok istikrarlı olan sesbirim gruplaşmalarının –*bl*, *fr* gibi ünsüz grupları– incelenmesini de içerir. Sözcükleri oluşturan birimler olarak beliren gruplaşmalar *hecelerdir*. Bunlar değişken yapıdadır ve *hecesel oluşum* incelemelerine

	Kapantılılar	*Yarı kapantılılar*	*Sızıcılar*	*Genizsiller*	*Akıcılar*	*Yarı ünlüler*
Dudaksıllar	*p p‘ p’*			*m m’*		*w w’*
Dişsiller	*t t‘ t’*	*ṭ ṭ‘ ṭ’*	s	*n n’*	*l l’*	
Üstdamaksıllar	*t t‘ t’*		ṣ̈			
Öndamaksıllar		*č č‘ č’*				*y y’*
Damaksıllar	*k k‘ k’*		*b*			
Gırtlaksıllar	ɔ		*ḥ*			

Zengin sistem: Yokutlar, Penutia ailesinden yerli dili, Kuzey Amerika (S. Newman'a göre).

yol açarlar. Ayrıca, konuşmanın akışı içerisinde çeşitli sessel kazalar da meydana gelebilir, özellikle *benzeşim* ve *ayrılım* etkileri görülür. Bitişik ya da az çok yakın sesbirimler, birinin söylenişinin bir diğerinin söylenişi üzerindeki etkisi sonucu ortak özellikler taşıyabilirler ve hatta benzer bile olabilirler: bu benzeşimdir, örneğin *apsent* olarak telaffuz edilen *absent*'da olduğu gibi, *b*, titreşimsiz *s*'nin önünde *p* olarak titreşimsizleşir. Tersi etki ayrılımdır: örneğin, *colidor* olarak telaffuz edilen *corridor* (aynı sözcüğün içinde bir eklemliliğin tekrarından kaçınılır: ikinci *r* birinciyi gizler). Bu etkiler sözcüklerin görünümünde tesadüfi değişimlere yol açarlar ve bu kazalar –tarihsel dilbilimde sık görüldüğü gibi– şart olabilir.

Konuşmanın akışı içerisinde *yükseklik* ve *yoğunluk* değişiklikleri de işin içine karışabilir. Ünlülerin ağızdan çıkışında tonun oynadığı rolü gördük. Ama bu değişikliklere dayalı *bürünsel* [prozodiyle ilgili] görüngüler, sesbilimin farklı işlevlerinden başka düzeylerde rol oynar: (yoğunluğu

ve yüksekliği baskın) *vurgu*, konuşma zincirini, sözcenin sözdizimiyle ilintili ardışık vurgusal birimlerden oluşturur; *titremleme* sözce türlerine (sav, soru, ünlem, emir) ve konuşmacının iletiye geçirmek istediği bilgiyi örgütleyiş tarzına göre değişen şemalar sunar.

b) *Sözlük.* – Bir dilin sessel malzemesi sözcük oluşturmaya yarar. Bir dilin sözcükleri toplamı onun *sözcük dağarcığını* ya da *sözlüğünü* oluşturur; burada ifade bulan anlamların ve bunların gelişiminin incelenmesi ise *anlambilimin* konusunu oluşturur. Sözlük genellikle karma yapılıdır ve yeni terim edinilmesi ya da eskilerin terk edilmesiyle hızla değişir. Örneğin Fransızca'nın sözlüğü, çok eski zamanlardan beri dile ait terimlerin (Latince'den miras, eski Germence'den alınma vs. sözcükler) yanında, çok yakın dönemde bu dile girmiş ve hem telaffuz hem de yazım bakımından az çok uyarlanmış terimler de içerir: *redingote* (XVII. yüzyıldan beri varlığına rastlanır), İngilizce'deki *riding-coat*'un hem sessel hem de yazısal bakımdan uyarlanışıdır. Örneğin *football*, *futbol* ya da *futbal* diye telaffuz edilir, ki, birinci telaffuz bile Fransızca sesbilgisine uyarlanırken İngilizce yazılışın korunması anlamına gelir. Diğer yandan, bir dilin sözcük dağarcığında değişik bağlamlar bulunur: "kaba" ya da "seçilmiş" terimler, teknik diller, şiirsel dil, vs. Bazı sözcük dağarcığı tabakalarında çok daha fazla sayıda ve homojen ödünç almalar olabilir: Örneğin Fransızca'deki spor sözcük dağarcığında İngilizce terimlerin varlığı böyledir.

Bir sözlük, "sözcükler"in (*père*, *table*, *parler* vs.) yanında, oluşum (*türetme*) aygıtları da içerir. Bunlar sözcük bütünleri oluşturmaya yaramış olup, yeni terimler oluşturmaya da

hâlâ az çok yaramaktadır: Örneğin Fransızca'daki önekler ve sonekler: *-iste* (*artiste, dentiste, étalagiste* vs.); *-tion* (*réparation, fondation, finition*); *-able* (*aimable, secourable, perissable*); *dé-* (*défaire, déranger*); *ex-* (*exporter, expurger*) vs.

Kimi dillerde sözcüklerin oluşumu daha karmaşık türdedir. Fransızca'da *loger, logement, logeable, logeuse*, sabit bir kök unsuru olan *log-* (*lož-*) üzerinde temellenir; ama Hint-Avrupa dillerinde almaşmalar sözcüklerin oluşumuna da müdahale ederler. Örneğin Yunanca'daki *témô* –"ben kesiyorum"–, *tómos* –"kesik, kesilme"– (*tem/tom* almaşması).

Kimi zaman sözcüğün bütünü bazı koşullarda birleşerek bileşik sözcükler oluşturur: Fransızca'da *porte-plume*, Almanca'da *Wehrmacht* –"savunma (*Wehr*) gücü (*Macht*)"–: buna *bileşim* denir.

Bir sözlüğün kütlesi değişik kategorilere bölünebilir. Ad ve fiil ayrımı genel bir biçimbilimsel olgu değildir; Hint-Avrupa dillerinde gayet nettir, ama örneğin Çince'de, aynı sabit sözcük hem bir şeyi hem de buna denk düşen eylemi belirtmekte kullanılır. *Söylem bölümleri* demek ki dillere göre çok farklı biçimde kendini gösterir.

Bazı dillerde nesneler *sınıflara* ayrılır (örneğin: insanlar, sıvılar, odunsu bitkiler, otsu bitkiler vs.). *Cins* (eril, dişil, yansız) ayrımı da bu türden bir olgudur. Bu sınıf ve cinsler farklı biçimbilimsel işaretlerle tanındığından, bunların incelenmesi, tıpkı *sayıların* incelenmesi gibi, geleneksel biçimbilim çerçevesine girer (tekil, çoğul ve muhtemelen başka ayrımlar; ikili bir grup için ikili, üçlü bir grup için üçlü, kolektif gibi). Oysaki, bu kavramlar nesnelerin gösterilişine bağlı olduğundan sözlüğü ilgilendirir.

Bir sözlüğün kütlesi oldukça büyüktür. *Dictionnaire de l'Académie française*'de –teknik terimler hariç– yaklaşık 35 bin sözcük bulunurken, temel ihtiyaçlar için zorunlu iletişimi sağlamaya 500 ya da 600 sözcüğün yeterli olduğu düşünülmektedir.

c) *Dilbilgisel sistem.* – Her dilin bir *dilbilgisi* vardır. En geniş anlamda dilbilgisi, bir dili oluşturan unsurların bütününü kapsar; daha dar anlamda ise dilbilgisi, işaretler bütünüdür, yani cümleler içinde bir araya getirilmiş sözlük sözcüklerinin ifade ettiği kavramlar arasında çeşitli karşıtlık ve ilişkileri belirtmeye yarayan malzemenin bütünüdür. Bazı karşıtlıklar, gördüğümüz gibi, sözlüğü ilgilendirir: Örneğin sınıf ya da cins karşıtlıkları bu türdendir; ama, bu işaret ya da *biçimbirimlerin* (Yunanca *morphé* "biçim") incelenmesi olan *biçimbilim* alanına girmeleri için işaretlerle, karakteristik öğelerle kendilerini ifade etmeleri yeterlidir. Bu karşıtlıklar çok çeşitli kavramları ilgilendirir: sayı, cins, zaman içindeki durum, eylem karşısında aktif ya da pasif rol, kişilerle ilişki, vs. Diğer yandan, dilbilgisel işaretler, sözceleri oluşturan öğeler arasındaki ilişkileri belirgin kılar.

Örneğin, *Les grands arbres du bois ont été abattus par le bûcheron* Fransızca cümlesinde, kavramları ifade eden beş sözlüksel öğe saptanır: *grand, arbre, bois, abattre, bûcheron.* Ama bu cümlede ifade bulan kavramlar özel ilişkiler altında belirgin kılınmıştır: tekil (*le grand arbre*) yerine çoğul (*les grands arbres*); aktif (*ont abattu*) yerine pasif (*ont été abattus*) ve aynı zamanda tekrarlanan ya da cereyan ederken görülen geçmiş (*étaient abattus*), şimdiki zaman (*sont abattus*) ya da gelecek zaman (*seront abattus*) yerine olmuş bitmiş durum.

Bu durumda sayının, çatının, zamanın *dilbilgisel kategorilerinden* söz edilir. Bunlar biçimbirimler aracılığıyla kendini ifade eden kavramlardır (*le*'ye karşıt olarak çoğul için *les* ve *grandarbre*'daki *–t–* ulamasına karşıt olarak *grands arbres*'daki *–z–* ulaması). Biçimbirimler aynı zamanda bir başka düzendeki kavramları –cümlenin öğeleri arasındaki ilişkiler– tercüme etmeye de yarar. Örneğin *par*, edat denen araç-sözcük, *bûcheron* tümlecini dahil eder, ki bu da kesme "oluş"unun eyleyen işlevini belirler. Burada işaret, demek ki, bir başka türdendir, ve karşıtlıkların niteliği çok daha az basittir: *par* çok sayıda edata karşılık verir: *à*, *de*, *avec*, *devant* vs. Cümlelerin oluşumu *sözdiziminin* konusudur. Bu da hem belirtilen örnekteki gibi tek bir tümceye indirgenmiş basit cümlenin düzenlenişini inceler, hem de birçok tümceyi bir araya getiren karmaşık cümle örgütlenişini (*il me dit que les grands arbres*...) inceler. Sözdizimsel ilişkiler, sayı, cins, çatı gibi kategorilerle aynı türden işaretlerle ifade edilebilir (bkz., daha ileride, bükün).

Dilbilimsel kategoriler dillere göre çok değişkendir. Fransızca'da, sayı kategorisinde bir tekil ile bir çoğulu karşı karşıya getiririz; ama sayı karşıtlığı başka dereceler de içerebilir: Eski Yunanca (ortadan kalkma eğilimi taşımakla birlikte) ikili gruplar için bir ikiliği koruyordu: *ho lúkos* "kurt", *tö lúko* "(iki) kurtlar", *hoi lúkoi* "kurtlar". Hint-Avrupalılar, haber kipi karşısında, aynı zamanda iradeyi ve olanağı ifade eden bir dilek kipine, dileği ve olasılığı ifade eden bir istek kipine ve arzuyu ya da niyeti ifade eden bir arzu belirticiye sahipti. Latince'de, haber kipi karşısında bir dilek kipi vardır: değerlerin kayması (haber kipine gelecek zaman

sağlayan dilek kipi biçimleri, dilek kipi kullanımı edinmiş istek kipi biçimleri), karşıtlıkların basitleştirilmesiyle ifade bulur.

Böylece, kavramları ifade araçlarına bağlayan *işlevlerin* her bir dilde özgül biçimde tanımlandığı görülür. Kavramlar dilbilgisel kategorilerdir, ifade araçları *biçimbilgisel yöntemlerdir.* Tüm bunlar da dillere göre çok değişkendir.

Sözlüğe ait olan ve işaretleri taşıyan temel öğelere, genel anlamda *köken* öğeleri denir. Bunlar her zaman aynı yapıda kendini göstermezler ve bunları belirten terimler değişir. Fransızca gibi bir dilde *chanter* fiilinin *chant-* kökünden söz edilir, çünkü *chant- (je) chante, (nous) chantons, (je) chantais*'nin ortak öğesidir; ama *chanter*'yle *chanson* ya da *cantatrice* gibi öyle biçimler arasında yakınlık kurulabilir ki bunlar *chant-* kökünün anlamıyla ve az çok da biçimiyle bağ kurarlar: aslında, burada Latince *ċan-* (*canō* fiili, "şarkı söylüyorum") köküne bağlanan bir sözcükler bütünü vardır. Bu Latince *can-* kökü, Hint-Avrupa sözlüğün bir öğesini temsil eder: *k°n*. Analiz bunun ötesine ulaştırılamaz. Bu öğe iki ünsüz harfle nitelenir ve bunların arasında bir sesli görülebilir; burada ünlü harf anılan Latince fiilin oluşumunda başlangıçta yer almaz: bu, "indirgenmiş derece"dir, *can-*'ın *a*'sına varan iki ünsüz arasında ünlü bir dayanak tınısı –°– geliştirilmiştir. Aynı yapı tarzı, analizin varabileceği en basit Hint-Avrupa sözlük öğeleri bütünü içinde de gözlemlenir; bu durumda *kök*'ten söz edilir. Kök duygusu dillerde az çok nettir; Fransızca'ya varmış olan gelişim kök duygusunu pratikte ortadan kaldırmıştır. Yine de, "sözcük aileleri" oluşturan, biçim ve anlam bakımından az ya da çok yakın kökler

arasında oluşan yakınlaşmayı dikkate alarak, *köklerden* söz edilebilir. Sami dillerinde kökler birbirine çok yakındır.

Biçimbilgisel yöntemler, aynı dilin biçimlerinin oluşumu içinde az çok birleşik olan çeşitli türler halinde bölüşülür. İşaretler, kök öğelerinin dönüşümleri olabilir (*almaşma*); bunlar değişken yardımcı öğeler olduğunda (çok sık rastlanan durum), bunlara genel olarak *ek* adı verilir; konuma bağlı olarak *eklere, önek* (öne-konmuşlar), *sonek* (sona-konmuşlar), *içek* (dahil edilmişler) denir; en fazla örneğe ilk iki kategoriden rastlanır.

1) *Almaşmalar.* – Almaşmalar, belirli koşullar içinde kısmen değişken biçimbilgisel öğeler arasındaki karşıtlık oyunlarıdır.

Örneğin, aynı Hint-Avrupa kökü (*men-*), *men, mon, mn* biçimlerinde farklı oluşumlar içinde ortaya çıkabilir; bu durumda, *e derecesi*'nden, *o derecesi*'nden (yani *e* ya da *o* ünlüsüyle *dolu derece*'den) ve *indirgenmiş* veya *sıfır derece*'den (ünlü yok) söz edilir. Bu "ünlü almaşması", Hint-Avrupa dilinde temel bir biçimbilgisel yöntemdi. Bundan geriye az çok önemli izler kalmıştır: örneğin Almanca'daki güçlü fiillerin ünlüleşme değişmelerinde bu görülür: *brechen* "kırmak"; söz açma *brach*, geçmiş zaman ortacı *gebrochen*.

Bu örnekler köklerdeki almaşmayı göstermektedir. Kökün belirgin olduğu dillerde sık rastlanan bir yöntemdir bu. Klasik Arapça'dan örnek ise, *ad* "öldürmek" kökü: *katala* "öldürdü" (*a – a*), *yaktulu* "öldürüyor" ya da "öldürecek" (sıfır – *u*), *kutila* "öldürüldü" (*u – i*), *kātilun* "öldüren" (*ā – i*).

Almaşmalar ünsüzleri ya da yeri değişebilen yükseklik veya yoğunluk vurgusunu da etkileyebilir.

2) *Değişken öğelerin yardımı.* – Dilbilgisi işaretleri kökler ya da kökenler için çeşitli biçimlerde yardımcı öğe halini alabilir.

Bu öğeler özerk olarak var olmadığında ve sözcüklerin zorunlu sonu ve almaşması olarak kendilerini gösterdiklerinde, onlara *çekim ekleri*, yani bitim adı verilir, ve bu öğeler arası ilişki sözcüklerin ortaya çıktıkları yerdeki *bükünü* oluşturur. Bükün, Hint-Avrupa dilinde genel bir yöntemdi, dolayısıyla bu gruptaki diller de bunu az çok korumuşlardır; Latince'nin, ilişki farklarını belirtmek için, adlarda altı *durum*'luk bir bükünü vardır: örneğin, *dominus* "efendi" gibi bir sözcük, değişken çekim ekli bükünlü biçimler bütünü olarak kendini gösterir: *dominus*, *domine*, *dominum*, *dominī*, *dominō* (diğer sözcük türlerinde farklılaşan iki durum için tek bir biçim), çoğul halde de benzer bir dizi vardır. Bu bükünlübiçimlerkümesi, Latince'de ad *çekimlerinden* birini temsil eder. Latince'de maddi olarak farklı olmakla birlikte işlevi benzer biçimbirimlere denk düşen başka diziler de vardır. Fiil *çekimleri* de farklı türler gösterir.

Diğer yandan, bu biçimbirimler çokanlamlıdır, yani tek bir biçimbirim birçok işareti temsil eder: Latince "iyi" sıfatının *bonārum* gibi bir biçimi, *ārum* biçimbirimi tarafından bir tamlayan durumu olarak (genel olarak isim tamlaması durumu), bir çoğul olarak (buna dek düşen tekil *–ae* olur) ve bir dişil olarak (eril çoğul bir tamlayan durumuyla uyum içinde, sıfat *bonōrum* biçimini alır) tanımlanır.

Bu yöntem Fransızca'da da kısmen varlığını sürdürür: *Parler* gibi bir fiilin haber kipi şimdiki zamanı (tamamen yazıyla ilgili tamamlayıcı ayrımlarla birlikte) üç biçimdedir:

parle (*-s, -nt*), yani sessel olarak *parl(ə)*, *parlons* (*parlõ*), *parlez* (*parle*). Bu durum üç çekim ekli bir ilişki tanımlar: sıfır (ya da *ə*) / *õ* / *e*; bir *parl-* kökenine eklenmişlerdir. Ama, aynı zamanda, zamir-özne ilişkisi (*sen* ve *o*'nun karşısında *ben* vs.) karşıtlıkları tamamlar ve belirginleştirir.

Değişken öğeler, çekim eklerinden daha net bir şekilde tek başına bırakılabilen ekler olduğunda, ve daha bireyleşmiş (tekanlamlı) olduklarında ve ardından da, tek bir sözcüğün içinde az ya da çok sayıda yan yana gelebildiklerinde, bu durumda *bitişim*'den söz edilir.

Örneğin Macarca'da: *ház* "ev"; *házak* "evler"; *házban* "evin içinde"; *házakban* "ev(ler) içinde".

Eskimo dilinde soneklendirme iyice abartılmış olduğundan, çok uzun sözcük görülür. Temel bir sözlük öğesine bağlı, çok değişken ek öğeler kümesi mevcuttur; sözcük-cümleler yaygındır.

Örneğin: *qasuiiγ̇saγ̇βiγṡaγ̇siññitluinaγ̇naγpuq*,[1] "dinlenecek bir yer kesinlikle bulamadık": *qasu-*'ya ("yorgun olmak") dokuz öğenin art arda eklendiği sözcük-cümle.

Ek öğelerin birdiğer kullanım tarzı, örneğini Fransızca'nın oluşturduğu *analitik* denen tarzda görülür: Yöntem, özel bir vurgusu olmayan ve araya giren öğeler sayesinde yardımcı oldukları sözcüklerden az ya da çok ayrılabilen *alet-sözcükler*'in biçimbirim olarak kullanılmasından ibarettir.

Fransızca'yı ele alalım: *je prends*, *žəprã* ya da *ṡprã* olarak telaffuz edilir ve ikinci şahıs *tu prends*'dan (*tüprã*) yalnızca

1) Artdamaksıl γ̇, ortadamaksıl γ'nin karşıtıdır; ṡ özel bir ıslıklı sesi belirtir.

öndeki özne zamir *žə-* ya da *š-/tü-* ile ayrılır. Yazım, bu özne zamirleri birbirinden ayırarak gerçekliği gizler: bunların dilde herhangi bir bağımsız varoluşları yoktur (özerk zamirler *moi*, *toi*'dır; *je* eski bir özerkliğin izini yalnızca *je sousigné* sabit ifadesinde korur), özel vurguları yoktur ve önek gibi işlev görürler. Aynı şekilde, tanımlık (muhtemelen sıfat zamir) Fransızca'da adlar için türün ve sayının temel işaretidir (çoğuldaki –*s*, bağlantı durumları hariç, tamamen yazıya aittir): *la chaise* (*lašez*), *les chaises* (*lešez*).

Sistem alet-sözcüklerin çoğulluğunu kabul eder: *dans la rue* (= *dālarü*), ilişki işareti olarak bir edat ile cins ve sayıyı belirten bir tanımlık içerir; *je le vois* (= *žəlvwa* ya da *žləvwa*) özne zamir ve nesne zamir içerir.

Kimi zaman alet-sözcük tam bir sözcükle ayrılır: *la petite chaise.*

3) *Katışma.* Örneğin, *je ne t'ai rien pris*'de (= *žənte-ryēpri*) daha büyük bir karışıklık vardır: özne zamir (*ž*) ile fiil biçiminin son öğesi –*pri*– arasına yalnızca tümleç zamir *t* (*te*, yani *à toi*) değil, dahası yadsıma *(ne)* ve belirsiz tümleç zamiri *rien* de katışır.

Burada, Fransızca'da kullanımı sınırlı (zarfların ve zamirlerin katışması) ama bazı dillerde daha eksiksiz gerçekleşmiş bir yöntem görülür: Amerika'nın yerli dillerinde tümleç adın *katışmasına* çok rastlanır: Örneğin Nahuatl dilinde, *nipetla-čiwa*'daki –"hasır örüyorum"– *petla(tl)* –"hasır"– adı, *ni-čiwa* fiil biçimi içine katışmıştır.

4) *Sözcüklerin düzeni.* – Sözcedeki öğelerin anlamsal düzenini de biçimbirime dahil etmek gerekir. Fransızca'da, *le chien suit l'homme* tipi bir cümlede iki adın karşılıklı işlevine

işaret eden yalnızca sözcüklerin düzenidir; eğer terimlerin düzeni tersyüz edilirse işlev de tersyüz olur: *l'homme suit le chien.*

Aynı yöntem, örneğin Meksika'nın yerli dili olan Otomi'de de görülür:

βišīp'i	*kamta*	*kard̓ᶻoya*
konuştu	babam	şef

Şu anlama gelir: "Babam şefle konuştu". İki adın karşılıklı işlevini öğelerin düzeninden başka belirten bir şey yoktur.

Sözcüklerin düzeni Çince gibi bir dilde önemli bir rol oynar. Bu ilişkileri vurgulayan sözcük ya da biçimbirim olmadığından, ilişkiler pek başka türlü belirtilemez.

Bir dilin dilbilgisi, sözcüklerin sözdizimi çerçevesinde etkili olan biçimbilgisel işaretler bütünüyle gösterilen bir kategoriler ve ilişkiler sistemine indirgenemez. Bütünsel birliği içinde ele alınan cümle düzeyinde, esasen iki değerler düzenini örgütleyen bir dilbilgisi kendini gösterir. Bir yanda, *sözceleme* çeşitli kipliklere yer verir, bunlar da birçok *sözce türüne* –ayırt edici işaretleriyle birlikte, savlayıcı (olumlu ya da olumsuz), soru belirtici, ünlemli vs.– denk düşerler. Aynı cümle, maddi görünümünde değişim olmadan, çeşitli sözce olasılıkları sağlar. Örneğin Fransızca'da: *tu travailles*. Sözce, basit bir saptama ifade ederek savlayıcı olabilir: *tu travailles*; sorgulayıcı: *tu travailles?*; ünlemli: *tu travailles!*; erteleyici: *tu travailles* (*alors que je ne fais rien*) vs. olabilir. Farklı noktalama işaretleri aracılığıyla belli ölçüler

içinde yazı olarak belirtilebilen tonlama, konuşma dilinde farklı türleri ayırt etmeye tek başına yeterli olabilir; ama başka yöntemler de işin içine girebilir (örneğin Fransızca'da *est-ce que*'nün kullanımı).

Diğer yandan, konuşan kişi, belli bir *bilgi katkısı*'nda bulunmak için, özellikle tonlama ve sözcüklerin düzeni üzerinde oynayarak kendi *iletisi*'ni[2] düzenler (yöntemler dillere göre değişir): örneğin Fransızca'da, *j'ai vu Pierre hier*; *hier j'ai vu Pierre*; *Pierre, je l'ai vu hier*; *je l'ai vu hier, Pierre* vs.

II. – Betimleme teknikleri

Bir dili oluşturan öğelerin incelenmesi, her dil sisteminin, farklı düzlemlerdeki sınırsız gerçekleşme olasılıkları arasındaki bir seçmeye dayandığını gösterir. Bir betimleme bu olasılıklar arasında bir tercih ile bu tercihten kaynaklanan bir sistem ortaya çıkarmalıdır; böylelikle, gerçekleşmelerin ayrıntısından *işlevler* ortaya çıkar ki bunların ilişkisi de söz konusu dilin *sistemini* tanımlar.

Sessel düzlemde, *sesler* ile *sesbirimler* arasında ayrım yapmak gerekir. Bir betimleme, ayırt edici rolleriyle dilin işleyişini sağlayan sessel öğeleri ortaya çıkartarak sesbilgisel bir sistem ortaya çıkarmalıdır. Bir Fransız, *cave*, *cas*, *cour*'da fark etmeden farklı biçimde kullandığı *k* sesbirimini tekmiş gibi hisseder; çünkü dilsel bilinç, dilin işlevini geniş öçüde

2) Bu kavramlar hakkında bkz. J. Perrot, *Bulletin de la Société de linguistique de Paris*, LXXIII (1978), 1, s. 85-101 ve *Mémoire de la Société de linguistique de Paris*, sayı 8, II (1994), s. 9-26.

yansıtır. Ama sesbilgiciler, *değiş(tir)im*'e başvuru yoluyla tek başına bırakılabilen, farklılaştırıcı birimleri belirlemek için kesin bir analize nesnel olarak kalkışabilmelidirler. Örneğin, şu dizilerdeki sözcüklerin başında farklılaştırıcı on beş birim saptanır: *banc, pan, vent, faon, dent, temps, zan, sang, gens, chant, gant, camp, lent, rang, ment, bout, pou, vous, fou, doux, tout, zou, sou, joue, chou, goût, coup, loup, roux, mou.* Dilsel bilincin kabul ettiği *banc* ile *but*'nun, *pan* ile *pou*'nun vs. ilk öğesinin özdeşliği, bu öğelerin iki diziden her birinin içinde aynı özelliklerle –bunlar *ayırıcı* özelliklerdir– birbirinin karşıtı olmalarıyla tanımlanır: iki dizide de *b*, *p*'ye karşı durur; tıpkı titreşimsiz bir sese karşı duran ünlü gibi. Bu özelliklerin belirlenmesi çetin sorunlar ortaya atar, keza başka araştırma yöntemleri de ortaya atılmıştır. Sesbilgisi hedefini belirlemiştir, ama yöntemleri hâlâ tartışılmaktadır.

Sessel betimleme, sessel çevrenin koşulladığı sesbirimlerin özel gerçekleşmelerini belirten sessel bir betimlemenin önemini gizlememelidir. Bu özel gerçekleşmeler gelişimi aydınlatmaktadır. Örneğin c (sessel olarak *k*), Latince'de tek bir sesbirimdi, ama farklı sesbirimler önünde farklı seslendiriliyordu. Ama Fransızca'da *cour* olmuş *corte(m)*'de, *cheval* olmuş *caballu(m)*'da, *cire* olmuş *cera(m)*'da aynı gelişimi göstermemiştir (lehçesel farklılıklar dikkate alınmamıştır): Latince *k* (c olarak belirtilir) bu sözcüklerden *cour*'da *k*'ya (c olarak belirtilir), *cheval*'de *š*'ye (*ch* olarak belirtilir), *cire*'de *s*'ye (c olarak belirtilir) varmıştır.

Dilbilgisi düzleminde, işlev ilkesinin uygulanması, farklı biçimde dizilerle bağlantılı farklı dilsel kategoriler kabul

etmeyi gerektirir. Örneğin Fransızca'da edebi dil, geçmişin bir ânında meydana gelmiş eylemi belirleyen ve bu şekilde belirtilmiş, yani süreyi dikkate almadan "anlık" olarak belirtilmiş (eylemin bu "veçhe"siyle, geçmişteki bir eyleme belli bir yayılım veren hikâye birleşik zamanıyla karşıtlık içindeki) belirli geçmiş zaman ile bir eylemi tamamlanmış olarak, gerçekleşmiş bir sonuç olarak sunan bileşik geçmiş zaman arasındaki karşıtlığı sıklıkla korur: *j'achetai alors ce livre*'e karşılık, *j'ai acheté ce livre.* Ama konuşma dilinde belirli geçmiş zaman uygulamada ortadan kaldırılmıştır ve her iki durumda da *j'ai acheté* denir. Bu olgudan şu sonuç çıkar: edebi dilin betimlenişi, zaman-görünüşün daha genel kategorisi içinde anlık geçmişin bir kategorisini ileri sürerken, konuşma dilinin betimlenişi tek bir kategori tanıyacaktır; buna göre, tüm kullanımları açıklayan bir adlandırma aranacaktır: örneğin, geçmiş zamanda, bir "olmuş bitmiş olgu" kategorisinden konuşulacaktır. Kural, anlık geçmiş ile olmuş bitmiş olay arasında sanki mantıksal ya da psikolojik düzende genel bir karşıtlık varmış gibi, anlamdan yola çıkmayı reddetmekten ve dilin içinde maddi olarak ifade edilen karşıtlıklar yoluyla dilin içinde kanıtlanan işlevleri yalnızca dikkate almaktan ibarettir: farklı biçimler dizisinin ortaya çıkmadığı yerde, farklı değerleri dikkate almak gerekmez.

"Farklı diziler" ifadesinin kapsamını da belirtmek gerekir. Bu ifade ancak bir karşıtlıklar sistemi içinde anlamlıdır; aynı dizi, işlevi bakımından tek olmaya devam eden birçok biçim ilişkisini kapsayabilir. Eski Yunanca'daki haber kipinin "zaman" sistemini ele alalım: Bu, özellikle bir hikâye birleşik zamanını, bir geniş zamanı (anlık geçmiş zaman)

ve bir belirli geçmişi kapsar; ama biçim ilişkileri değişkendir: örneğin, şimdiki zamanda birinci tekil şahsı *lúô* olan fiil için, (aynı şahısta), *éluon* hikâye birleşik zamanı, *élusa* geniş zamanı, *léluka* belirli geçmiş zamanı vardır; ama *lambánô* – "almak"– fiili için, hikâye geçmiş zamanı *elámbanon*, geniş zamanı *élabon*, belirli geçmiş zamanı *eílçpha*'dır; bu iki fiilin geniş zamanları her şahıs için farklı biçimlerdedir: ama bu biçim oyunları, işlevsel olarak tek olan bir dizi için olası biçimbilimsel değişkelerden başka bir şey değildir. Aynı şekilde Fransızca'da da biçim bakımından farklı olan ama örgütlenmesi aynı olan birçok fiil çekim türü (*aimer*, *finir* vs.) vardır.

Benzer bir ilke, bir sözcenin öğelerinin analizinde, bir dilin sözdizimsel birimlerinin araştırılmasında, sözdizim alanında da işin içine girebilir. Örneğin, Fransızca'daki şu cümleyi ele alalım: *Le chien suit son maître.* Bu cümle ne *Le suit son maître* olabilir ne de *Chien suit son maître.* Demek ki, *le chien*, bu sözcenin sözdizimi açısından ayrılmaz bir blok, sözdizimsel bir birim oluşturuyor. *Son maître* için de aynı şey geçerlidir. Fransızca'nın bu türünde sözdizimsel birimi oluşturanın tek başına ad değil, bir tamlayanın eşlik ettiği bir ad olduğu görülür.

İşlevleri belirlemeyi sağlayan yöntem, demek ki bir *değiş(tir)im* olarak kendini göstermektedir. Sessel yöntemin temeli olan ikâme yöntemini genelleştirmekten başka bir şey yapmamaktadır. Dilsel analiz, bu yöntem sayesinde, içerik ile ifade arasındaki ilişkiyi dikkate alır. Bağımsız içerik öğesinin olması için, bu öğelerin değiş(tir)iminin bir ifade değişimine yol açması gerekir; tersine, eğer bunların de-

ğiş(tir)imi bir içerik değişimini belirliyorsa ancak bağımsız ifade araçları vardır.

Her dilbilgisine uygulanabilen bu ilkeler, sözcükleri oluşturmaya yarayan genel öğelerin (sonekler, önekler, vs.) varlığına bağlı olan, kendisi de bir dilbilgiselleşme içeren sözlük için de geçerlidir. İşlevsel bir sözlükbilim böylece oluşabilir. *Noms d'agent et noms d'action en indo-européen*'i (1948) [Hint-Avrupa'da Fail Adları ile Eylem Adları] inceleyen É. Benveniste şu ilkeyi ortaya koydu: "Canlı iki yapı rekabet içinde işlev gördüğünde aynı değere sahip olamazlar; ve bağıntılı olarak: tek bir biçimin payına düşen farklı işlevlerin ortak bir zemini olması gerekir."

Dar anlamda işlevsel bir betimleme arayışı dilbilimcileri giderek daha belirgin ve karmaşık teknikler oluşturmaya yöneltti. Birçok önemli eğilim, bütünlüklü açıklamalara ve pratik gerçekleştirmelere yer verdi. Bunlardan biri, Kopenhag'da L. Hjelmslev'in öğretisinden esinlenen yaklaşım, dilbilimi bir tür mantığa doğru yönlendirir; mantık terimleriyle tanımlanmış, her dilin birimlerini karşılıklı ilişkilerine göre tanımlamayı ve sınıflamayı sağlayan bir tanımlar bütünüyle donatır. Bu "içkin" (F. de Saussure'ün ilkesine göre, "kendi içinde ve kendi için" dili konu edinen) yöntemin betimleyici prosedürü, K. Togeby'nin Fransızca'ya ayrılmış önemli bir eserinde açıklanmıştır. Bu prosedür şunları içerir: *a)* sözceyi "giderek küçülen birimlere" bölerek "indirgenemez öğeler"e erişmeye çalışan bir "dizimbilim"; *b)* bu öğeleri, "dizimbilimsel birimleri içinde giderek küçülen sınıflar halinde, tüm öğeler tanımlanıncaya dek, karşılıklı işlevlerine göre" sınıflayan bir "sistematik".

Bir diğer ekol, Amerika Birleşik Devletleri'nde L. Bloomfield'ın davranışçı psikolojiye dayanan öğretisinden çıktı. Dilbilimci, dilbilimsel biçimlerin anlamını ele almaktan vazgeçer: bir biçimin anlamı, Bloomfield'a göre, "konuşanın bu biçimi hangi durumda kullandığı ve dinleyende uyandırdığı cevap"a bağlıdır. Bu durum ve cevabın ise bilimsel analize sığmadığı kabul edilir. Dolayısıyla, bazı durumlar ile bazı sözceler arasında ortaya çıkan sabit bağ yoluyla anlamları saptamakla yetinilir. Betimleme için, konuşma zincirinde dağılımın yalnızca biçimsel ölçütleri kullanılır. Sesbirimlerinin saptanması ve sınıflandırılması bu ölçütler üzerinde temellenir. Bir yöntem Zellig S. Harris tarafından derlenmiştir. Harris şunu ilke olarak ortaya koyar: "Betimleyici dilbilimin temel araştırması ve akla uygun olarak kabul görecek tek ilişki (...) konuşma zinciri içindeki çeşitli bölümlerin ya da özelliklerin birbirlerine göre dağılımı ya da düzenlenişidir; hedef, dilbilimcinin araştırmalarının sonucu olan yapısal analizlerin bir teorisinden ziyade, bu araştırmaları sırasında yapması gereken işlemlerin tartışılmasıdır."

Demek ki, yapısal analiz, öncelikle, anlam incelemesini bir yana bırakarak, sesbilgisinin sağladığı model üzerinde geliştirilmiştir. Ama ikincil olarak, bu inceleme, yapısalcılığın kazanımlarından yararlanarak yenilenmiştir. Ardından, çeşitli yönelimleriyle birlikte, *yapısal bir anlambilim* gelişmiş; anlamın akla uygun özelliklerini ortaya çıkarmayı sağlayan analiz yöntemleri araştırılmıştır. Bu özellikler, sistemler içindeki sözlük birimleri arasındaki karşıtlıkların düzenleniş tarzını açıklar.

Diğer yandan, Bloomfield'ın ve Harris'in öğrencileri bile dağılımcı tezlere yönelik temel bir eleştiri geliştirmişlerdir. Amerika Birleşik Devletleri'nde Noam Chomsky, dolaysız dilsel veri karşısında teoriyi kasıtlı olarak öne çıkaran bir düşünce akımına esin vermiştir. *Üretici ve dönüştürücü dilbilgisi*'nin kaynaklandığı bu eğilimin genel özellikleri daha ilerde belirtilecektir. Ama burada şunu unutmamak gerekir ki, klasik yapısalcılığın asla kopmadığı olgulara sadakatten ibaret uzun geleneğin tersine, bu ekol, yüzeysel bir yapılar kümesi olarak kabul edilen veri incelemesini, derin yapılar sağlayan teorik bir modele tabi kılmıştır. Bu durumda, dilbilimsel analiz, verili bir dili konuşanların ürettiği metinler içinde doğrudan kavranan veriye, derin yapılardan yola çıkarak erişmeyi sağlayan dönüşüm kuralları arasındaki ilişkileri aydınlığa kavuşturmaktadır.

Bu tezlerin geçerliliğine tüm dilbilimciler ikna olmuş değildir; tam tersine. Ama çok sayıda çalışmaya yol açarak, dillerin betimlenmesine yeni bir alan açmışlardır. Ayrıca, yalnızca dilbilimin yöntembilimini değil, aynı zamanda bilimsel bilginin temellerini de sorgulayan teorik bir tartışmaya yol açma ayrıcalığı onlara aittir.

Dillerin betimlenişi, bilimsel hedefinden başka, dillerin öğrenilip kavranması şeklinde pratik bir amaç da taşımaktadır. Betimleyici dilbilimin gelişmesinden, dil öğretiminde kullanılabilecek genel bir analiz yöntemi edinebilmek için çaba gösterildi. Ama, bir sistemden diğerine geçiş –her dilin kendine özgü bir örgütlenmesi olduğundan– yalnızca öğrenilen dil düzeninin entelektüel kavranışıyla mümkün olamaz. Ana dili İngilizce olan birinin, Fransızca'daki bileşik

geçmiş zamanı derhal uygulayabilir durumda olması için bunun genel işleyişini anlaması yeterli olmaz; çünkü her iki dilde de haber kipi zamanlarının örgütlenmesi çok farklıdır. İki sistem arasında bir köprü kurarak, İngilizce'deki farklı biçim dizileri ile Fransızca'da buna denk düşen ifade araçları, içeriğe başvuru, anlamların ayrıntısına başvuru arasında bir denklik sistemi oluşturulabilir. Böylece, büyük önem taşıyan bir disiplin olan *ayrımsal dilbilim* gelişmiştir. Bunun kendine özgü bir yöntembilimi vardır ve yabancı dil pedagojisinde önemli uygulamalar içerir. Ama temel görev, uygun tekniklerle ve titizlikle oluşturulmuş bir programlamayla birlikte, bir dili öğrenen kişilerde, bu dilin işleyişinin temellendiği mekanizmaları göstermekten ibarettir. Dillerin ve karşıtlıklarının doğru analizi her türlü eğitim programının kaçınılmaz çıkış noktası olsa da, dillerin pedagojisi özgül sorunlar ortaya atar ve bunlar da *uygulamalı dilbilimin* konularından birini oluşturur.

III. Bölüm

TARİHSEL VE KARŞILAŞTIRMALI DİLBİLİM

Diller, tüm insan kurumları gibi evrim geçirir, ama kendilerine özgü bir tarzda. Bu dillerin evrim sürecinin genel olarak incelenmesi, genel dilbilimin çok önemli bir yanıdır; hatta dilbilimciler için XIX. yüzyılda neredeyse özel bir inceleme konusu bile olmuştu. Dillerin evriminin genel koşulları bir sonraki bölümde incelenecektir. Ama bazı ilkeleri bu bölümde de ortaya koymak zorunlu olacaktır; çünkü bu bölümün konusu, genel nitelikteki *evrimci dilbilimden* açıklama ilkelerini ödünç alan ve malzemelerini de bu alandan getirerek diller tarihini inceleyen *tarihsel dilbilim* ile dillerin malzemesini ve yapılarını bilimsel bir karşılaştırma yöntemine tabi kılarak bu dillerin tarihsel görünümlerini araştıran *karşılaştırmalı dilbilimdir.*

Özel olarak ele alınan her dilin kendi tarihi vardır. Varoluşunun dışsal, toplumsal koşulları evrildiğinde dilin kendisi de, kendi sistemi içinde ve maddi yanı içinde dönüşür, çeşitli durumlardan geçer. Dolayısıyla her dil tarihsel bir

monografinin konusu olabilir: Fransızca'nın böyle bir tarihi IX. yüzyıldan itibaren yazılabilir.

Ama bu tür monografilerin gerçekleşme olasılıkları az çok dar anlamda sınırlıdır, çünkü bir dilin tarihine dair bilgimiz geçmişin belli bir noktasında durabilir. Oysa, bir dil öyle bir evrim geçirir ki, bu evrimin tarzı, belirli koşullarda, bu dillerin tarihöncesine (belgelerden bilinen dilin ilk durumundan önceki evreye) belli bir ışık tutma imkânı verebilir. Çeşitli dillerin kendi aralarında karşılaştırılması bu imkânı sağlamaktadır. Karşılaştırma, gerçekten de, şunları sağlar:

1) İki ya da daha fazla dilin, eski bir dilin ortak halinin parçalanmasıyla ortaya çıkan çeşitli durumlardan biri olduğunun öğrenilmesi.

2) (Asla tam anlamıyla yeniden oluşturulamayacak olan) eski dilin bu durumu üzerine en azından bilgi sahibi olmak ve böylelikle karşılaştırılan dillerin tarihini geçmişte iyice geriye götürmek, bu eski durumdan yola çıkarak tek tek dillerin evrimini az çok açık seçik biçimde ortaya koymak.

Bu bilginin, karşılaştırma yönteminden bilimsel tarzda ortaya çıktığı koşullar, geçen yüzyıldan itibaren oluşmaya başlamış olan *karşılaştırma yöntemi* yoluyla tanımlanmıştır.

Dilbilimin gelişimi içinde, ilk karşılaştırmalı incelemelerle Hint-Avrupa grubu alanında edinilmiş tarihsel veriler, bu dil grubunun evrim sürecini ortaya çıkarmış ve genel olarak dillerin gelişimini aydınlatmıştır. Bu öğreti, bu durumda, rehberlik ettiği karşılaştırmalı araştırmalar üzerinde etkili olmuş ve böylelikle yöntem de belirginleşmiştir.

Karşılaştırmalı araştırmalara ilk önemli katkılarda bulunmuş olan dilbilimciler, özellikle Fr. Bopp, modern karılaştırmalı dilbilimcilerden farklı bir hedef izleyerek ve XVIII. yüzyıl fikirlerinden beslenerek, en başa ulaşmayı, söz konusu diller bütününün en arkaik tanıklığı sayesinde dilbilimsel biçimlerin en eski durumunda doğuşunu açıklamayı denemişlerdi. Böylece, tüm dillerin gelişimindeki ardışık evreleri tahayyül etmeye ve insan dilinin kökeni üzerine hipotezler inşa etmeye çalışmışlardır. Bu araştırmaların XIX. yüzyıl dilbilimsel üretiminde çok önemli bir yeri vardır. Çeşitli dil grupları üzerine pozitif tarihsel araştırmalar geliştikçe, dilin kökeni sorunu bir yana bırakılmıştır. Günümüzde bu sorun, ihtiyatlı davranarak gerçeğe yakın varsayımlarla sınırlı kalan yeni bir anlayışla ele alınmaya çalışılmaktadır.

I. – Dillerin tarihi

1. Tarihsel yaklaşım. – Tarihsel dilbilim bilimsel yöntemini XIX. yüzyılda oluşturdu. İlkeleri evrensel olarak kabul gören ve günümüzde geniş ölçüde geçerlilik taşıyan bir karşılaştırma yöntemini tarihsel dilbilime borçluyuz.

Dilbilimin gelişiminin kökeninde dillerin karşılaştırılması yatar. Diller tarihinin oluşumu, çok farklı durumları karşılaştırmak için oldukça uzun bir dönemde dillerin izlenmesine ve aralarında uyum görülen çeşitli dillerin kendi aralarında karşılaştırılmasına bağlıdır.

Bu tür dayanakların olmadığı durumlarda, insanlar kendi kullandıkları dil öğelerinin kökenini büyük ölçüde merak

ettiklerinden, popüler denen etimolojiler çok sayıda halk arasında ve çok sayıda üretilmiştir. Bu etimoloji çalışmaları Eski Hint'te Sanskrit'e, Kitabı Mukaddes'te İbranice'ye uygulanmış olup, Platon da *Kratylos*'ta bu tür çalışmalara bol bol girişmiştir. Latince etimologları bile Latin dilinin sözcüklerine dair aşağı yukarı tüm açıklamalarını buradan almışlardı; diğer sözcükleri yorumlamakta kullandıkları sözcükleri açıklamayı bile dert edinmemişlerdi. Latince dilbilgisi uzmanlarının Latince ile Yunanca arasında düzenli ve eksiksiz bir denklik sisteminin varlığını asla fark etmediklerini belirtmek de ilginçtir. Benzerlikler onlara kuşkusuz doğal geliyordu, uzun bir kültürel temasın sonucu olarak görüyorlardı. Tarihsel dilbilim ilerleme gösterirken bile iki dil dar anlamda birbirine bağlı kaldı. Ancak XIX. yüzyılda Hint-Avrupa dillerinin karşılaştırmalı dilbilgisinin gelişimiyle birlikte, dilbilimciler Yunan-Latin grubunu kesin olarak birbirinden ayırdılar.

Buna karşılık, Sami dillerinin ortaklığını Yahudi ve Arap dilbilgisi uzmanları erken tarihte kabul ettiler. Ama Sami dillerinin karşılaştırmalı incelemesine Avrupalı bilginler çok sonra kalkışacaktır.

Roman dilleri arasındaki benzerlikler, en azından içlerinden bazılarının benzerliği, göründüğü kadarıyla, sağlam temellere dayalı karşılaştırmalı incelemelere erkenden yol açmıştır. XIV. yüzyıl başında, Dante'nin *De vugari eloquentia*'sında, tartışmalı bir yorum olsa bile, *si*, *oc* ve *oïl* gibi üç bölgesel dile Latince bir köken açıkça atfedilmiştir. Bu köken ortaklığı "hatip âlimler"in öğretisine uygun olarak sunulmuştur; ama Dante'nin imada bulunduğu akademik

eğitim bizim tarafımızdan bilinmemektedir. Ne var ki, XIV. yüzyıldan XVII. yüzyıla dek Roman dillerinin kökeniyle çok sayıda hümanist ilgilenmiştir. Onlara göre, bu dillerin akrabalığının şart olmadığını ve bazı bilginler tarafından uzun süre tartışma konusu edildiğini, sonra da, XIX. yüzyılda, bugün artık kesin gözüyle bakılan bir önermenin konusu olduğunu belirtmek çarpıcıdır: P. Giambullari kendi Floransa lehçesinin kökenini Kalde dili olarak belirtirken, J. Périon ise Fransızca'yı Yunanca'dan kaynaklı olarak sunuyordu. Bununla birlikte, Périon *cognatio* –"akrabalık"– terimini kullanırken kast ettiği şey, modern anlamda akrabalık ve kökenden, yani bir dilin maddesinin tarihsel sürekliliğinden ziyade, "uygunluk"tu: H. Estienne'in *Traité de la conformité du français avec le grec*'inin (1569) [Fransızca'nın Yunanca'yla Uygunluk Kitabı] başlığında kullandığı terim budur. Petrarca'dan bu yana edebiyatı canlandıranların ve XV. yüzyılın tüm bilginlerinin, kendi dilleri olan İtalyan, İspanyol ve Fransız dillerinin kökeni ve gelişimi sorununa eğilmiş olmalarının nedeni, edebi dil düzeyine çıkardıkları bu "kaba diller"i saygınlığa kavuşturmayı zorunluluk olarak görmeleridir: Bu dillerin büyük klasik dillerle yapı bakımından "uyumunu" göstererek bu edebi rolü oynayabileceklerini ortaya koyuyorlardı. H. Estienne, Fransızca'nın Yunanca'yla uyumunu çelişkiye düşmeden gösterdikten birkaç yıl sonra da, *De Latinitate falso suspecta*'da (1576), Fransızca'yı Latince'den kaynaklıymış gibi sunabildi. Dante Latince kökeni ana hatlarıyla belirtip birkaç örnekle açıklamakla yetinmişti. Kurallı denklikler üzerinde temellenen karşılaştırmalı yöntem İspanya'da 1600 yılına doğru B. Aldrete tara-

fından ve Fransa'da da 1531'de J. Duboi tarafından ortaya atıldı. Daha sonra, Fransızca'daki Kelt, Germen, Latin ve Yunan sözcüklerini çözmek için gösterilen çabanın sonucu, G. Ménage'ın *Origines de la langue française* [Fransız Dilinin Kökenleri] adlı eseri olacaktır. Bu eser XVII. yüzyılın ortasında tüm Avrupa'da yankılar uyandırır. Ama kelime denkliği kavramının yerine sessel denklik kavramını geçirmek için önemli bir devrim gerekecektir.

Diğer yandan, dillerin soybilimsel araştırmalarını kısmen köstekleyen şey, başlangıçta İbranilerin görüşü olan, daha sonra da Kilise Babaları tarafından onaylanarak XVII. yüzyıl sonuna dek canlılığını korumuş olan, vahiy dili İbranice'nin antik halinin insanlığın orijinal dilini temsil ettiği ve bilinen tüm dillerin bundan kaynaklandığı şeklindeki görüştü. Bu kanı, Yaradılış'taki Babil metnine dayanarak, insanlığın ortak kökeni olan dinsel inancın dilsel alandaki mantıki sonucu olarak kabul edildiğinde kısmi bir tehlike oluşturuyordu. Ancak modern diller kesin bir şekilde İbranice'ye bağlanmaya çalışıldığında ise iyice tehlikeli bir hal alıyordu. Başkalarının yanı sıra, E. Guichard da bu kanıdaydı: XVII. yüzyılın başında, *Harmonie étymologique des langues (...) descendues de l'hébraïque*'de [İbranice'den Kaynaklı (...) Dillerin Etimolojik Uyumu] bunu ortaya koymuştur. Bu teoriye ve aynı türden her türlü kurguya karşı kesin saldırıda bulunma onuru Leibniz'indir. Yine de, bilinen herhangi bir dili tüm dillerin kökeni yapma eğiliminin modern döneme dek kendini gösterdiğini gördük.

Ne var ki, dilsel malzemelerin yayılmasıyla birlikte, Yahudi dilbilgisi uzmanlarının Sami dilleri için ya da hümanist-

lerin Roman dilleri için yaptıklarından daha uzak ve daha riskli yakınlıklar ve gruplaşmalar gerçekleştirme yönünde çaba sarf edilmiştir. Örneğin, kutsal metinlerin yayımlanması, Germen dilleri ile Pers dili arasında sözcük dağarcığı uyumlarının erken dönemde saptanmasını sağlamıştır. Buradan da bu diller arasındaki özel bir akrabalık olduğu fikri doğmuştur. Bu fikir XVI. yüzyıl sonunda Bonaventura Vulcanius tarafından doğrulanmış, XIX. yüzyıl başında da Adelung'un *Mithridate*'sinde yeniden kendini göstermiştir.

Tüm Avrupa dillerinin gruplandırılması yönündeki ilk teşebbüs, J. J. Scaliger'in eseri oldu. Scaliger, tanrının adına bağlı olarak (Latince *deus*, Yunanca *theós* vs.), Avrupa'da dört temel köken dil kabul eder: Latince, Yunanca, Germence, Slav dili. Yedi tane de ikincil dil saptar. Bu tablo çok sınırlı özellikler üzerinde temellenir ve ancak kısmi gruplaşmalar sağlar.

Bununla birlikte, dillerin karşılaştırılmasında yöntemsel bir ilerleme, XVIII. yüzyıl başında bazı alanlarda kendini gösterdi. Avrupa'da Sami dillerinin incelenmesi sonucu XVII. yüzyılda bu dillerin bir araya getirildiği çok sayıda sözlük doğdu. Bu dillerin akrabalığı kavramı belirginleşti. Bu diller bütününü belirtmek için 1781 yılında *Sami* terimi önerilecektir. 1707 yılında Lhuyd önemli bir inceleme yazısında hâlâ yaşayan Kelt dillerini karşılaştırmıştı. Son olarak, Leibniz, bu dönemde, Hint-Avrupa grubuna aşağı yukarı denk düşen bir bütün oluşturmuş, ama Avrasya ve Mısır dillerinin büyük bölümüne ortak bir köken vererek, günümüzde kabul edilmiş bakış açılarını bile aşan yeni gruplaşmalar oluşturmaya çalışmıştı.

XVIII. yüzyılın ikinci yarısında, Ural bölgesi önemli karşılaştırmalı çalışmaların konusu oldu. Özellikle Gyarmathi dilbilgisine dayalı kanıtlar üzerinde Macarca ile Fince'nin akrabalığını ortaya koydu.

Ama karşılaştırmalı dilbilgisinin gelişimi ve kesin bir bilimsel yöntemin oluşturulması, XIX. yüzyılda Hint-Avrupa dilleriyle ilgili çalışmaların sonucu olacaktır.

Bir Danimarkalı olan Rasmus Rask, 1818 yılında, İzlanda dili ile Germen dillerinin, Yunanca, Latince, Baltık dili ve Slavca'yla olan akrabalığını ortaya koydu: fenomenler arasındaki maddi denkliğe temel bir önem atfederek, karşılaştırmalı dilbilgisinin yolunu açıyordu. Ama bu yöntemi sonuna dek incelemedi, çünkü başka bir yanın –sistemlerin– karşılaştırılması yöntemi bozmuştu. Hint-Avrupa ailesi hakkında ortaya koyduğu tablo, sonraki tüm araştırmaların varacağı sonuca yakındı. Ama o, XIX. yüzyıl karşılaştırmalı dilbilgisinin geçerli kabul edemeyeceği geniş karşılaştırmalar yapmaya, hatta dünya dillerinin genel ve karşılaştırmalı bir dilbilgisini tasarlamaya yöneldi. Rask, maddi denklikler yoluyla tarihsel olarak tanımlanmış dil aileleri kavramına değil, dilsel türlere bağlıydı. Oysa, XIX. yüzyılda, özellikle de Hint ve Avrupa dillerinin yakınlaşması sayesinde öne çıkan şey, dillerin sınıflandırılmasındaki bu diğer yan olmuştu.

XVI. yüzyılda, İtalyan Ph. Sasseti, Hint'teki Sanskrit dili ile İtalyanca arasında, örneğin rakam adları konusunda denklikler saptamıştı. Misyonerlerin ve tacirlerin XVIII. yüzyılda Hint'le olan temasları sonucu bu ülkenin medeniyeti artık daha iyi biliniyordu. P. Cœurdoux, İngiliz W.

Jones, Sanskrit'in Latince ve Yunanca'yla olan yakınlıklarından etkilenerek, bunun ortak bir kökene işaret ettiğini düşündüler: Böylece, Fr. Schlegel'in *Ueber die Sprache und die Weisheit der Inhder* adlı eseri 1808 yılında yayımlandığında (aynı yıl, Lichstentein sayesinde Siyah Afrika alanında önem taşıyan ilk karşılaştırmalı inceleme de yayımlanmıştı) daha kesin olarak incelenebilecek tarihsel bir sorun net bir şekilde ortaya konmuş oluyordu.

Yöntemsel karşılaştırmanın kurucusu Franz Bopp oldu. 1816'da yayımlanan bir eserde, eski Hintçe ya da Sanskrit'in fiil çekimlerini Yunanca, Latince, Persçe ve Germen diliyle karşılaştırarak, Sanskrit'in arkaik karakteri sayesinde, "ilkel durum"a uzanmaya ve dilbilgisel biçimlerin doğuşunu belirtmeye çalıştı. Karşılaştırmacılar daha sonra bu iddiadan vazgeçeceklerdir, ama Bob Hint-Avrupa dillerinin karşılaştırmalı dilbilgisini kurmuştu (*Vergleichende Grammatik*, 1833, 1849). A. Millet'nin dediği üzere, "Bopp karşılaştırmalı dilbilgisini Hint-Avrupa ailesini araştırırken buldu; tıpkı Kristof Kolomb'un Hint yolunu ararken Amerika'yı keşfetmesi gibi".

Daha sonra, Germen dilleri üzerine önemli çalışmalar sayesinde karşılaştırmalı dilbilgisi gelişti (tarihsel dilbilimini kuranlar Germen dili bilginleriydi). Bunlar arasında özellikle Jacob Grimın'in çalışmaları önem taşır. Grimm, Rask'ın ardından, Germen dilindeki ünsüzler sistemini inceledi. Bu önemli çalışmalardan bir diğeri de, Roman dilleri üzerine yapılan çalışmadır (Diez'in 1836-1838 tarihli *Grammaire des langues romanes*'ı [Roman Dilleri Dilbilgisi] ve bunun ardından da yine önem taşıyan bir eser olan Fr.

Raynouard'ın 1821 tarihli eseri). Bu dil gruplarını oldukça eski tarihlerden beri ve modern çağa dek çok sayıda metin aracılığıyla izleme olasılığının yanı sıra, Roman dillerinin çıkış noktasının bilinen bir dil –Latince– olması gibi özellikler dillerin evrimini aydınlatmaya büyük ölçüde katkıda bulundu. Böylelikle, "tarihsel dilbilgisi", "karşılaştırmalı dilbilgisi"ne paralel olarak gelişti.

Hint-Avrupa dillerinin karşılaştırmalı dilbilgisi, çok sayıda filolojik araştırmanın gelişmesinden de destek alarak önemli bir gelişim gösterdi. Pott, Schleicher, Fick gibi Alman dilbilimcilerin damgasını ayrı ayrı taşıyan yeni bilim Fransa'ya 1866-1872 arasında Bopp'un dilbilgisi kitabını tercüme etmiş olan Michel Bréal sayesinde girdi. 1870-1880 arasında da önemli gelişmeler görüldü: "Yeni-dilbilgiciler" sessel değişimlerdeki kurallılık ilkesini ortaya attılar ve Hint-Avrupa karşılaştırmalı dilbilgisinin eriştiği sonuçlar Brugmann ile Delbrück'ün anıtsal eseri olan *Grundriss*'i ortaya çıkardı. Hint-Avrupa alanında gerçekleştirilen bilimsel açılımlar diğer dil ailelerine uygulandı.

Genel olarak tarihsel dilbilim, özel olarak da karşılaştırmalı dilbilgisi böylece oluştu.

Yöntem konusunda XIX. yüzyılın son birkaç on yılında çok sayıda tartışma yaşandı. Bu tartışmalar, hâlâ gayet iyi bilinen görüş ayrılıklarına damgasını vurdu. Genel dilbilim alanındaki gelişmeleri sürekli kullanmaya çalışan tartışma bugün bile birçok önemli noktada devam etmektedir.

2. Karşılaştırmalı yöntem. – *a) Karşılaştırma öğretileri: temel yakınlıklardan tarihsel uygunluklara.* – Çeşitli dillerin

karşılaştırılmasından iki ya da birçok dil arasındaki uyum noktaları ortaya çıkabilir. Bu uyumlar çeşitli türdedir.

Bu dillerin örgütlenmelerinin önemli noktalarında benzer sistemler görüldüğünde, uyum dillerin yapısıyla ilgilidir. Bu yapısal benzerlikler, ortak bir kökene uzanan dillerin gelişimi boyunca belirli bir sistemin kalıcılığıyla açıklanabilir. Dolayısıyla bu benzerlikler, bu diller arası akrabalıkların (belirtileceği gibi) bir sonucu olabilir. Ama benzerliklerin varlığı, başka kanıt yoksa eğer, bu dillerin ortak kökenini kesin kabul etmek için yeterli bir neden değildir. Tersine, iki ya da daha çok dil arasındaki önemli yapısal ayrılıklar da bu dillerin bağlantılı olmadığını kanıtlamaz. İngilizce'nin dil sistemi ile Rusça'nın dil sistemi arasında pek ortak nokta olmasa da, İngilizce ile Rusça, yine de, tarihsel olarak yakındır.

Uygunluklar, tersine, maddi düzende olabilir. Ama burada da bir ayrım yapmak gerekir. Bunlar, akrabalık sonucuna varılmasına olanak tanıyan bazı ender fenomenlerin mevcudiyeti, bazı seslerin sıklığı gibi genel düzende maddi benzerlikler değildir. Bunlar olsa olsa birtakım hipotezler ileri sürmeye imkân tanıyan işaretler oluşturur. Bunların kanıtlayıcı değeri, yapının genel özelliklerinden daha fazla değildir.

Yalnızca tekil olgulara yönelik denklikler kesin kanıt sağlar. Ancak bunlar da tümüyle anlamlı değildir.

Kimileri H. Schuchardt'ın temel yakınlık olarak adlandırdığı durumdan kaynaklanır. En basit durum, örneğin, taklit terimleridir. Hayvanları belirtmek için onların çıkardığı sesler az çok sadakatle taklit edilir. Bunların kökenlerini doğadan almaları birçok dildeki benzerliklerini açıklar.

Ancak bu benzerlik, bu diller arasındaki ilişkilere dair hiçbir şey kanıtlamamaktadır. Bizim *coucou* olarak adlandırdığımız kuşa [gugukkuşu] Sanskriçe'de *kôkiláh*, Yunanca'da *kókkux*, Latince'de *cucûlus* denir: burada, kuşun düzenli olarak yinelenen çığlığını taklit eden anlatımsal bir türün olduğu açıkça ortadadır, ama biçim benzerliği bu biçimleri gösteren diller arasında herhangi bir bağlantı anlamına gelmez. Provence dilinde *congúou* olarak ve Toscana dilinde *cuculo* olarak kullanılmaya devam edilen Latince *cucûlus* sözcüğünün Fransızca'da normal bir ses gelişimi göstermemesi, terimin bu anlatımsallığından kaynaklıdır. Bu konumda normalde ortadan kalkması gereken ikinci *c*, sözcüğün anlatımsallığını korumak için korunmuş ya da sürdürülmüştür. Dolayısıyla, modern Fransızca'da aldatılmış koca anlamında (gugukkuşunun dişisinin alışkanlıklarına uygun olarak) varlığını sürdüren *cocu* buradan kaynaklanır. Daha sonra, *o*'dan *ou*'ya geçişin ve iki ünlünün benzeşiminin ardından *coucou* olmuştur.

Temel yakınlığın rol oynadığı sınırları belirlemek de güçtür. Bu sınırlar zaten çok dardır. Anlatımsal sözcüklerde bile uygunluklar genellikle kesinlikten yoksundur, hatta kimi zaman hiç yoktur.

Geriye, maddi öğeler arasındaki uygunlukların görünürde hiçbir doğal temelinin olmadığı durumlar kalır. Bunlar ikna edici tek uygunluklardır, ama birçok yoruma müsaittirler. Tesadüfe bağlı olabilirler ve söz konusu diller arasında –fiilen bir bağ olsa bile– hiçbir bağ öngörülmeyebilir. İngilizce'deki *bad* ile Farsça'daki *bad* örneği sık verilir. Her ikisi de aynı biçimdedir ve her ikisi de "kötü" anlamına gelir. İki

dil akraba (Hint-Avrupa) olsa bile, bu benzerlik yalnızca tesadüfidir. Bu terimlerin bilinen tarihi tamamen farklı bir kökene kanıttır.

Diller arasındaki tüm uygunlukları tesadüfi göremeyiz. Bir dilin aşağı yukarı tüm öğelerinde, düşüncenin içeriği ile bu düşüncenin belirli bazı sesler aracılığıyla anlatımı arasındaki bağda hiçbir zorunluluk yoktur. Bu bağ "saymaca"dır ve yalnızca tarihsel bir anlam verilebilir. Örneğin, *boğum* nesnesini belirtmek için, seslerin Fransızca'daki *nœud* sözcüğünde belirgin bir şekilde toplaştığı fark edilir ve bunun Latince *nodus* –"boğum"– sözcüğünün aldığı biçim olduğu görülünce, böylelikle tarihsel olarak önceki bir dilin halinin aldığı biçim açıklanabilir vs.

Belli bir Fransız ceketine *redingote* diyorsak, bu sözcüğün ille de bu cekete bağlı olması gerekmez. Bu sözcüğün İngilizce'den alındığını söyleyerek açıklıyoruz. *Redingote*, az çok uyarlanmış haliyle *riding-coat* sözcüğünü ifade eder. Bu sözcük de, İngilizce'nin içinde, tamamen tarihsel bir açıklama edinir.

Yeni bir durumun tarihsel süreklilik içerisinde daha eski bir durumla yorumlanması, aktarım yoluyla açıklama: her iki durumda, dilsel yorumlama tarihsel düzlemde yer alır.

Aynı şekilde, Fransızca, İspanyolca ve İtalyanca'da "iyi" anlamına gelmek üzere benzer sözcükler (Fransızca *bon*, İspanyolca *bueno*, İtalyanca *buono*) kullanılıyor olsa da, bu uygunluğun nedeni iyi fikri ile *bon, bueno, buono* gibi biçimler arasındaki zorunlu bağ olamaz. Açıklama burada da tarihseldir: Söz konusu üç biçim, Latince *bonus* sıfatının takipçisidirler.

Söz konusu durumda tarihsel açıklamayı ifade etmek kolaydır, çünkü Fransızca, İspanyolca ve İtalyanca'nın Latince'den alınma farklı biçimler olduğunu biliyoruz.

Şimdi de kökenini bilmediğimiz iki ya da daha çok dil arasında birbirine benzer çok sayıda öğenin gözlemlendiğini varsayım. Bu benzerliklerin varlığı, dilbilimsel deyimlerin saymaca karakteri gereği, tarihsel bir açıklama gerektirir: söz konusu diller arasında tarihsel bir iişkiyi varsayılır.

Bu ilişki hangi düzende olacaktır?

Fransızca, İspanyolca ve İtalyanca arasında var olanla aynı türde olabilir, yani bir "soy zinciri" varsayan "oluşsal" türde olabilir; dolayısıyla söz konusu diller arasında "akrabalık" olduğu hipotezine yol açabilir. Ama yine burada, başka türlü bir tarihsel açıklama bulunur. Fransızca, İspanyolca ve İtalyanca "elma şarabı"nı belirtmek için benzer sözcükleri –Fransızca'da *cidre*, İspanyolca'da *sidra* ve İtalyanca'da *sidro*– kullansa da, bu uygunluk köken ortaklığından kaynaklanmaz. İtalyan ve İspanyol biçimlerin sessel görünümü Fransızca'dan bir aktarım olduğu varsayımını getirir. Aşağı Latince'nin **cisera* biçimini (İbranice'den Yunanca aracılığıyla gelen sözcük olan *sicera*'nın başkalaşımı) tek sürdüren Fransızca'daki biçimdir.

Akrabalık ve aktarım şeklindeki bu yorumlar arasında nasıl tercih yapılır?

Bir akrabalık ilişkisi durumunda fazla sayıda uygunluk görülür ve tüm sistem için doğrulanır. Örneğin Roman dillerindeki şahıs zamirleri: "*je*" [ben] için, eski Fransızca'da *jo*, İspanyolca'da *yo*, İtalyanca'da *io*, Rumence'de *eo*; "sen" için, dört dilde de *tu* vs. Bu sistemlerin söz konusu dillerde

özel bir karakteri olsa da, denklik özellikle anlamlıdır. Örneğin Roman dillerinde "var olmak" fiili, üçüncü şahısta, tekil ile çoğul arasında aynı biçimbilimsel karşıtlığa sahiptir ve bu tür yalnızca ona özgüdür: Fransızca'da *est* ve *sont*, İspanyolca'da *es* ve *son*, İtalyanca'da *è* ve *sono*.

Ama aktarıma bağlı uyumlarla akrabalığa bağlı uyumların akraba diller içinde bile ayırt edilebilmesi, dilbilimsel evrimlerin bazı genel hatlara sahip olmalarına ve bunlar sayesinde kesin bir karşılaştırma yönteminin yerleşmiş olmasına bağlıdır.

b) Gelişimin kurallılığı. – Bir dilin maddi öğelerinin gelişimi (koruma ve yenilik), "yasa" teriminin benimsenmesine yol açan bir kurallılık gösterir. Bu yasaların genel bir karakteri yoktur. Bunlar verili bir dile ve bu dilin evriminin verili bir anına özgüdürler. Ama bu durumdan genel bir yasa çıkar ki buna *sessel değişimlerin değişmezliği yasası* denir. Bir sesbirimin korunması ya da başkalaşması, belirli bir dönemde, sesbirimin aynı koşullarda kendini gösterdiği bir dilin tüm sözcüklerinde aynı şekilde meydana gelir.

Örneğin, Latince vurgulu açık bir *o*'nun ardından, onunla uyum içinde olabilecek (ki bu da belirli koşullarda meydana gelir) Latin ya da Roman kökenli bir *y* (ünsüz *i*) geldiğinde, bunun sonucu olarak Fransızca'da (*ui* yazılan) bir *ẅi* kompleksi oluşur. Örneğin, Latince *c*'nin evrim geçirmesiyle oluşmuş bir *y* ile, *nócte* **nóyte* halini alır ve sonunda da *nuit*'ye varır; *óctō* da *huit*'e [sekiz] dönüşür vs.

Bazı eylemler bir yasanın tezahürlerini kısmen yalanlayabilir; çünkü sessel yasalar mutlak biçimde uygulansa bile, biçimbilimsel özellikleri parçalayabilir ve sistemleri orta-

dan kaldırabilirler; oysa, bir dilin örgütlenmesi, yani sistemler sistemi, sessel evrime karşı varlığını sürdürme eğilimindedir.

Latince'deki ikinci çoğul şahsın özelliği olan *–tis*, *amā-tis*'te ("seviyorsunuz"), *debē-tis*'te ("borçlusunuz"), *dormī-tis*'te ("uyuyorsunuz"), *dici-tis*'te ("söylüyorsunuz") ortaktı. Sessel evrim, yasalarına uygun olarak serbestçe etkide bulunarak, farklı biçimlere yol açmıştır: *am-ez*, *dev-eiz* (sonradan, *dev-oiz*), *dorm-iz, di-tes*. Bu biçimlerde ikinci çoğul şahsın hiçbir özelliği hissedilmez. *Örnekseme* işin içine karışır ve modern Fransızca'da her yerde *–ez* olarak yer alır: *vous aimez, vous devez, vous dormez. Vous dites* biçimi varlığını korumuşsa da, bu bir "istisna"dır (yalnızca *redire* hariç bileşik fiillerde *disez* görülür: "vous *prédisez*" vs.). Böylece, birçok durumda bir kurallaşma süreci ortaya çıkmış ve sistemler kurulmuştur. Yeni sistemde örnekseme diziyi sessel olarak normal biçimlerden birine göre düzenledi, bu da en güçlü etkiyi göstererek tüm sistemin gelişimine hükmetmiştir.

Bu düzenin her türlü etkisinin dışında, sessel yasa bir anlamda ihlal edilirse, bu durum, bütün olarak aktarım fenomenlerine bağlı olan etkilerle açıklanır. Fransızca'daki *abeille* sözcüğü, *apicula*'nın normal sessel evrimi sonucu değildir: Latince sözcükteki *p*'nin, *ripa*'dan kaynaklı *rive*'de, *sapere*'den kaynaklı *savoir*'da olduğu gibi, bir *b* aracısıyla *v*'ye varması gerekir. *Abeille* biçimi güney ağzından kaynaklanır. Burada evrim *b*'de durmuştur.

c) Denklik kavramı. – İki ya da daha fazla dilin karşılaştırmasından öğrenilen anlamlı olguları, bu açıklamanın başında, muğlak terimler olan "benzerlik" ya da "uyum" ifa-

deleriyle belirtmiştik. Sessel evrimde kurallılık ilkesinin karşılaştırmalı dilbilgisine uygulanması sonucu, bu muğlak kavramların yerini kesin bir kavram olan *denklik* alır.

Çünkü, *octō*, *nocte* (*m*) gibi biçimlere Fransızca, kurallı bir gelişime uygun olarak *huit*, *nuit* ile karşılık vermişken, farklı ama aynı şekilde kurallı bir evrim sunan İtalyanca ya da İspanyolca için de durum aynıdır: İtalyanca *otto*, *notte* vs., İspanyolca *ocho*, *noche* vs. Burada, bu üç Roman dili arasında bir denklik örneği vardır. İki ya da daha çok dil arasında ortaya çıkan denkliklerin bütünü, bu dillerin kendi aralarında akraba olduğunu gösterir.

Karşılaştırmalı araştırmalarda akrabalık savı, genellikle benzerlikler üzerinde temellenir. Ama çalışmanın sonucu, karşılaştırılan dil biçimleri arasında hiçbir benzerlik içermeyen bir denklik sistemidir. A. Meillet'nin andığı bir Hint-Avrupa örneğini yeniden ele alırsak, "deux" [iki] rakamının adı Sanskrit'te *d(u)vā*, Yunanca'da *dúo*, Latince'de *duo*, Ermenice'de *erku*'dur. Ermenice biçim sapmış gibi gözükebilir, ama diğer dillerin *dw-* / *du(w)*-si ile Ermenice *erk-* arasında iki başka denklik ortaya çıkarılmıştır (oysa başlangıçtaki *dw-* Hint-Avrupa'daki çok az sayıda örnekte bilinmektedir): burada, hiçbir benzerlik olmasa da, çok anlamlı bir denklik vardır. Aynı şekilde, Hint-Avrupa dillerindeki genel denklik tablosu ışığında, Yunanca *adḗn* sözcüğü –"bez"– ile Latince *inguen* –"tümör"– sözcüğü, birbirine pek benzemeseler de, dilbilimci bunları tamamen üst üste konabilir olarak görür.

Tesadüfi olmayan uyumları kesin biçimde tanımlayabilen tek şey yalnızca denkliktir. Bu denkliklerin doğasını

açıkça belirtmek gerekir: Bir dilin bir ya da birçok sesbirimi ile bir diğer dilin bir ya da birçok sesbirimi arasında değişmez denklikler yoktur. Söz konusu sesbirimler, aynı eski sesbirimi sürdürdükleri ölçüde bir dilin sesbirimleriyle diğerininkiler arasında denklik olur. Örneğin, Latince *qu*/c (yani k^w, *k*) ile Yunanca *k/t/p* arasındaki denklikler, genel bir durum olarak değil, yalnızca bu sesbirimlerin Hint-Avrupa'nın tek bir sesbirimini –*k^w– sürdürdükleri durumlarda görülür. Bu da, tanımlı koşullarda, Latince'de k^w'ye ya da *k*'ya, Yunanca'da *k, t*, ya da *p*'ye varır. Örneğin Latince *qu* ile Yunanca tanımsız soru zamirinde *i*'nin önündeki *t* arasında denklik vardır: Latince *quis*, Yunanca *tis*, aynı Hint-Avrupa kökenden –$k^w i$– kaynaklanır. Denklikler, ancak başlangıçtaki ortak dile referansla anlam taşır.

d) Kanıt kullanımı. – Kendi içinde basit olan bu ilkenin uygulanışında pratikte az çok ciddi güçlükler görülür.

Dilyetisindeki her öğe bir anlamın sesbirimler bütünüyle (muhtemelen tek bir sesbirimle) eşleştirilmesine dayanır. Demek ki, denklik, söz konusu diller arasındaki genel denklik sistemine uygun olarak sessel bakımdan kesin ve anlamsal olarak tartışmasız (sözcük anlamlarının özdeşliği, biçimbirimlerin işlev aynılığı) olduğunda kusursuzdur: Yukarıda belirtilen rakam adları örneği böyledir. Ama bir noktada denklik kesin değilse, iki biçimin yakınlaştırılmasında tereddüt görülür; anlamlar arasında görünür bir ilişki olmadan biçimler tıpatıp örtüşebilir ve sözü edilen anlambilimsel evrim her zaman net bir şekilde kavranamaz. Tersine, benzer ya da yakın anlamlı biçimler, maddi olarak belli bir uygunluk gösterirlerse yakınlaşma mümkün olabilir; ama

bu uygunluğu kesin bir denkliğe dönüştürmek her zaman mümkün değildir, bazı özel eylemler, gelişimin düzenliliğini engelleyebilir ya da maskeleyebilir.

Denklik sistemleri her zaman büyük bir karmaşa gösterir: aynı eski sesbirim, evriminin sessel koşullarına bağlı olarak akraba dillerde çok çeşitli sesbirimlere varabilir ve bundan kaynaklanan karmaşıklık, benzeşim, ayrılım, örnekseme eylemlerine bağlı tekil ilinekler tarafından daha da artırılmış olabilir. Sonuç olarak, ardışık "sessel yasalar", her akraba dili başlangıçtaki ortak durumdan bugün üzerinde çalışılan bilinenduruma getiren evrimboyunca kendi etkilerini katmıştır. Örneğin, "beş" rakamı adının çeşitli Hint-Avrupa dillerindeki biçimlerinin yakınlaşması –Latince *quinque* (Fransızca'da *cinq*), İngilizce *five*, Rusça *piat'*, Yunanca *pénte*, Ermenice *hing*– yalnızca bir denklik sistemini işin içine katmakla kalmaz [ki bu sistem ışığında bu biçimlerin ünsüzleri, *$penk^we$* şeklindeki bir Hint-Avrupa biçimi içinde, başlangıçtaki **p* ve *k^w'den (dudaksıl-artdamaksıl ekli artdamaksıl) yola çıkarak açıklanırlar], dahası benzeşim ve ayrılım eylemlerini de işin içine katar. Latince *quinque* biçiminin başlangıçtaki *qu* (k^w)'su benzeşimle açıklanır; ikinci hecedeki *qu*'nun önceden eklemlenmesi ve Fransızca'daki *cinq*'e geçiş, yazıtlarda tanık olunan ve ilk *qu*'nun ikincisi tarafından ayrılımının sonucu olan vülger Latince'deki *cinque* biçimiyle açıklanır.

Yukarıda belirtilen Hint-Avrupa *k^w'nun Yunanca'da sessel çevreye bağlı olarak birçok uygulaması olmuştur. Böylece (bu gelişimin kronolojik düzeni içerisinde) ya *k*'ya, ya *t*'ye, ya *p*'ye varmıştır. Ama değişimler sonradan yapılmıştır:

k^w'den kaynaklanan yeni *k*, *y*'nin önünde, Hint-Avrupa'dan miras kalmış bir eski *k* olarak değişmiştir vs.

Güçlükler böyle olduğundan, kesin ve net bir denklikler sisteminin yerleşmesi, daha ziyade erişilmesi gereken bir hedef gibi, uzun araştırmaların meyvesi olarak belirir. Denklikler adım adım ortaya çıkar, hem çalışmayı yönlendirir hem de çalışmadan yararlanır. Bu koşullarda, karşılaştırmalı yöntemin, kesin denkliklerin araştırılmasını kesin biçimde yönlendirecek şekilde, tamamlayıcı ve pratik ilkeler içermesi de gerekir.

Bu durumda ortaya atılan soru, her dili oluşturan anlamlı öğeler arasında, yani sözlüksel öğelerle "dilbilgisel" ya da "biçimbilimsel" öğeler arasında (yapıları dilbilimsel sistemlere göre değiştiğinden) bu araştırma için yapılacak tercihe yöneliktir. Bu tercih, daha istikrarlıöğelerle daha az istikrarlı öğeler arasında ayrım yapılmasını gerektirir: Oysa aktarım yoluyla yenilenme, dilbilgisinden çok sözcük dağarcığında çok daha kolay meydana gelir.

Biçimbilimsel tekil olgular, karşılaştırması en fazla ikna edici değer sunanlardır: Hint-Avrupa dilleri gibi diller örneğinde bükünlü biçimbirimler; aynı fiil dizisi içinde tekil izlekler ile çoğul izlekler arasındaki karşıtlık gibi karşıtlıkların işe karıştığı küçük sistemlerde (örneğin "var olmak" fiilinin şimdiki zamanı) izlek yapıları, yani sözcüklerin bükünе imkân tanıyan bölümleri vs. Hint-Avrupa'nın karmaşık fiil sisteminin kalıntıları, bu grup dillerinde çok anlamlı işaretlerdir. Karşılaştırmalı dilbilgisini kendi yoluna sokmuş olan Bopp'un incelemesi Hint-Avrupa fiil çekimine yönelikti. Bir dilin sistemi dönüştüğünde, eski sistemin ka-

lıntıları anormallik, istisna halini alır: Bu tür anormalliklerin denkliği çok değerli bir işarettir. Biçimbilimi çok karmaşık olan Hint-Avrupa gibi bir dilde biçimbirimlerin bolluğu, karşılaştırmalı araştırmayı ve kesin bir denklikler sisteminin tanınmasını büyük ölçüde kolaylaştırmıştır. Tersine, genel olarak Uzakdoğu dilleri gibi biçimbilimi kısıtlı diller, karşılaştırmalı yöntemin katı biçimde uygulanmasına pek kolay imkân tanımazlar. Doğu Asya'da dil gruplaşmalarının pek o kadar kesin oluşmamış olmasının nedenlerinden biri budur.

Genel yapı bakımından çok sayıda ve önemli uygunluklar gösteren ama biçimlerin maddi ayrıntısında pek az uygunluk taşıyan ya da hiç uygunluğu olmayan diller, onları birleştiren ilişkiye dair kuşkular taşır. Ural-Altay alanında durum nettir. Özellikle tanımlı denklikleri birliğin kanıtı olan Ural dillerini Altay dilleriyle birleştiren bağ gayet kesindir. Yapı uygunlukları çarpıcıdır ve Ural-Altay dillerinin genel ortak bir tanımı verilebilmiştir, ama bu dillerin maddi öğelerinin kökensel birliği hâlâ tartışmalıdır: temasın ve etkileşimin payını belirlemek güçtür.

Sözlük bir dilin en istikrarsız öğesidir. Bir dilin yaşamının dışsal, toplumsal koşullarının, uygarlığının evriminin –ki bu uygarlığın aracı ve yansıması bu dildir– en güçlü biçimde görüldüğü öğe budur. Dilin aynı eski durumundan kaynaklanan çeşitli dillerin ortak depodan miras aldığı sözcük dağarcığı, ayrı evrimin süresi uzadıkça sonunda iyice sınırlı kalabilir. Latince ve Fransızca'dan aktarılmış sözcükler, İngilizce sözcük dağarcığının önemli bir bölümünü oluşturur. Ural dilleri kendi sözcük dağarcıklarını yenilemiş-

lerdir ve ortak Uralca'dan çok az sayıda terimi korumaktadırlar. Bu olgu, bu dilleri konuşan halkların çeşitli yabancı uygarlıklarla temasının sonucudur. Bununla birlikte, "temel sözcük dağarcığı" önemli ölçüde korunuyor gözükmektedir.

Amerika yerlilerinin çeşitli dilleri ile Amerikan olmayan diller arasında denenen karşılaştırmalar, sözcük dağarcığı öğelerine yönelik olduklarından genellikle sağlam olmaktan uzaktır. Ancak bu biçimbilimsel öğeler karşılaştırmada etkili olduğu ölçüde (ki bazı durumlarda bu etki zaten gerçekleşmiştir), yakınlık inandırıcı bir değer kazanır.

Önceki mülahazalar, karşılaştırmalı yöntem yanlılarına sanki niceliksel olmaktan çok niteliksel olan bir yöntem dayatmış gibidir: karşılaştırma yapabilmek için, açıklayıcılık değeri eşitsiz olan dilbilimsel bir malzeme içinde bir tercihte bulunmaları gerekir.

Yine de istatistiki bir yöntem kullanmak ve olasılık hesabını işin içine katmak denenmiştir. Aslında, bu hesaplardan çıkarılacak öğretiler pek önemli gözükmemektedir. Ama buna karşılık, dilin parçalanmasından sonra ortaya çıkmış çeşitli dillerde korunan ortak dilin eski öğelerini istatistiki olarak değerlendirebilmek ilginçtir.

e) Akrabalık kavramı. – Akrabalıkların anlaşılması için kullanılan karşılaştırmalı yöntem bu olduğuna göre, bu akrabalığı nasıl tahayyül edebiliriz ? Burada, bir yüzyılı aşkın süredir çok sayıda tartışmaya yol açmış ve dilbilimcileri birçok ekole bölmüş olan bir kavramla karşı karşıyayız.

Hint-Avrupa grubunu kesin bir biçimde yeniden yapılandırmış ilk karşılaştırmalı dilbilimci olan Schleicher,

Hint-Avrupa dillerinin soy zincirini, aile soykütüğünün olduğu gibi dil soykütüğünün de simgesi olan bir ağaç biçiminde gösteriyordu (*Soykütüğü Ağacı Teorisi – Stammbaumtheorie*): gövdeyi oluşturan Hint-Avrupa "ana dil"inden, ardışık dallanmalar yoluyla "evlat dil"ler çıkıyordu ve bunların her biri de yeniden bir miktar dallanıyordu.

Bu teori, dillerin evrimine dair doğru bir imge vermez. Öncelikle, dillerin "soy zinciri" diye bir şey elbette ki yoktur. "Akraba" diller, *ortak dilin çeşitli biçimlerde evrim geçirmiş halidir.*

Grubun farklı dillerinin art arda ayrıldığı fikri ise kabul görmüştür. İlksel bir dil biriminin parçalanmasının tarihinde ara birimlerin varlığı kabul edilmiştir. Bunlar, dil bütünlerine özgü sistematik yenilikler gösterirler. Örneğin, Germen dillerindeki önemli ortak değişimler, ortak Hint-Avrupa ile farklı Germen dilleri arasında, bir "ortak Germen dili"nin varlığını kabul etmeye yöneltmişti. Bununla birlikte, bir dil ailesinin parçalanma evrelerini saptayabilmek her zaman kolay değildir.

Ama *Stammbaumtheorie* iki olguyu gizlemektedir:

1) Başlangıçtaki dilsel yapının az çok homojen karakteri. Hint-Avrupa örneğinde, Hint-Avrupa bütününü oluşturan farklı gruptan diller arasındaki ayrılıklardan bazılarının "birlik" evresine kadar uzanması gerektiği kabul görmüştür; Hint-Avrupa'da "lehçeler" belirlenebilmiştir. Dolayısıyla ortak olduğu söylenen Hint-Avrupa da her dil gibi değişiklikler içermektedir.

2) Bir grubun dilleri arasında net ayrım çizgilerinin yokluğu. Ortak kaynaktan gelen dilleri farklı dallar gibi ayırmak

imkânsızdır. Bunlar, ayrı özelliklere sahip bağdaşık bütünlüklerle tam anlamıyla karşıtlık oluşturmak yerine, özel niteliklere denk düşen bir dizi ilintiyle kendi aralarında birbirlerine bağlanmışlardır.

Bu iki olgu birbiriyle sıkı ilişki içindedir: J. Schmidt 1872 yılında Hint-Avrupa dilleri arasında akrabalık ilişkileri olduğunu ileri sürerken ortaya koyduğu görüntü içinde bunlar birliktedir. J. Schmidt, Roman dilleri için Hugo Schuchardt'ın daha önceden ortaya koymuş olduğu ve *Dalgalar Teorisi*'ni (*Wellentheorie*) tanımlayan bakış açılarını Hint-Avrupa'ya uyguladı.

Dilbilimsel bir bütün içindeki farklılıklar, dalgalar gibi yayılan özel çizgilerin ışınımıyla açıklanmıştır; ışınım alanlarını sınırlandıran hatlar, her bir çizgi için farklıdır ve çok karmaşık biçimde kesişirler.

Dilbilimsel coğrafya öğretilerinden destek alan bu bakış açılarını bazı dilbilimciler kullanmıştır. Özellikle İtalyan olan bu dilbilimciler (G. Bonfante, V. Pisani), evrimi, her biri kendine özgü bir yayılıma sahip bağımsız yenilikler olarak görmüşlerdi, ki bu da sonuçta ara birimleri yanıltıcı olarak kabul etmeye varır.

Oysa, yalnızca tikel olgular, tek tek yenilikler dikkate alınırsa, akrabalık ile aktarım arasındaki ayrım yok olma eğilimi gösterir. Yalnızca *Mischprachen*'ler (*karma diller* ya da dil karışımları) görülür. Dilin her bir durumu, karma bir dili temsil eder; söz konusu dil ile önceki bir dil durumunun ortak özelliklerini öne çıkarmanın belirgin bir nedeni yoktur; zaman içerisinde geriye gittikçe bu öğenin kendisinin de bir aktarım ürünü olduğu fark edilecektir. Olayları başka

türlü ele alarak, örneğin İngilizce'nin Germen dilleriyle belli bir akrabalık oranı içinde olduğu, Fransızca'yla da bir başka akrabalığı olduğu; ve bu akrabalığın da bu farklı dillerle olan ortak çizgilere orantılı olduğu vs. söylenebilir. V. Pisani'nin yazdığı gibi, "dilbilimsel akrabalık, diller arasında saptanan öğeler topluluğundan başka bir şey değildir"; ve devam ediyor: "akrabalık derecesinin az ya da çok önemli olması, iki (ya da daha çok) dil ya da dil grubuna ortak öğelerin sayısının ne kadar çok olduğuyla belirlenir."

H. Schuchardt'ın teorilerinden kaynaklanan böyle bir tavrın karşısına, A. Meillet'nin sürekli savunduğu doktrin çıkarılır. Meillet akrabalığı, dilin bakış açısından değil, konuşan öznelerin bakış açısından tanımlıyordu: "Dilbilimsel bir akrabalığı tanımlayan şey yalnızca tarihsel bir olgudur: Bir dilin diğer bir dilden kaynaklandığının söylenebilmesi için, birinci dili konuşan kişi ile ikinci dili konuşan kişilerin, konuşmalarının her anında aynı dili konuştukları duygusunda ve iradesinde olmaları gerekir... Bu şekilde aynı dilden kaynaklı tüm diller kendi aralarında akrabadır. Böylece, akrabalık yalnızca dilsel birlik duygusunun sürekliliğinin sonucudur." Dilsel duygudaki bu sürekliliğin, yavaş yavaş dönüşürken varlığını sürdürmeye devam eden dilsel bir sistemin sürekliliğinin tezahürü olduğunu söyleyerek, bu tavır daha özgül bakımdan dilsel terimlerle ifade edilebilir.

Bir dilin tarihini tutarlı bir bütünün tarihi olarak kabul etme zorunluluğunu unutmamak ve bu dili özel evrimlerin tozu dumanı içinde yok etmemek koşuluyla, tarihsel dilbilimci olarak, dilbilimsel coğrafya öğretisinden çıkarılacak

elbette çok şey vardır. İncelenen dilsel gelişmelerin kronolojik "cümleleri" ile gözlemlenen evrim olgularının yer ettiği coğrafi verileri, bölgelerin boyut ve konumunu ilişkiye sokmaya çalışmış olan bazı İtalyan dilbilimcilerinin (M. Bartoli, G. Bertoni) oluşturduğu "yeni-dilbilim" büyük ölçüde bu öğretiden kaynaklanmaktadır.

Önceki tartışmalarda, diller arasındaki etkileşimi belirtmek için, basitleştirerek, genel olarak *aktarım* terimi kullanıldı. Bununla birlikte, tarihsel koşullara bağlı olarak, birçok eylem türü arasında ayrım yapmak gerekir. Bir A dili bir B dilinin konuşulduğu alana yayılırsa, bunun sonucu bir çiftdillilik durumudur; ama bu da sonuçta yok olur ve iki dilden biri tek başına varlığını sürdürür. Eğer A tek başına varlığını sürdürürse, ama B'nin damgasını taşıyorsa, bu bir *altkatman* durumudur. Eğer varlığını sürdüren B'yse, A'nın B üzerindeki etkisi bir *üstkatman* fenomenidir. A ve B dilinin yalnızca coğrafi komşuluğu ya da teması söz konusuysa, bundan kaynaklanabilecek etkileşimler *yan katman* fenomenleridir.

f) Yöntemin sınırları: yeniden yapılandırma sorunu. – Karşılaştırma, iki ya da daha fazla dilin tek bir dilin zaman içinde aldığı çeşitli biçimler olduğunu öğretebilir; ancak yeniden yapılandırmalara kalkışmış ilk karşılaştırmalı dilbilimcilerin, özellikle Schleicher'in düşündüğünün tersine bu dilin eski halinin yeniden yapılandırılmasını sağlamaz. Genel sesbilgisi ışığında akraba diller arasındaki sessel denklikler incelenerek eski sessel öğelerin olası yeniden yapılanmaları oluşturulabilir. Ama, maddi öğelerin ve yapıların ancak kimi çizgileri vardır ve bunlar iz bırakmadan yok olmuştur

ve sonradan hiçbir işaret bunları yeniden bulmayı sağlayamaz. Roman dillerinin karşılaştırmalı incelemesinin, (evrilmiş biçimleri oldukları) dilde yeniden yapılandırmayı sağladığı şey, bizim doğrudan bildiğimiz Latince durumuna denk düşmez.

Örneğin "şarkı söylemek" fiilinin üç Roman dilindeki biçimlerini ele alalım: Fransızca'da: *il chante, ils chantent*; İtalyanca'da: *canta, cantano*; İspanyolca'da: *canta, cantan*. Bir yanda Fransızca ile diğer yanda İtalyanca ve İspanyolca arasında bir *ch/c* (*š/k*) denkliği vardır. Burada genel sesbilim, eski sesbirimin *k* olduğunu doğru kabul etmemizi ister: *k*'nin *ch*'ye (*š*) evrimi iyi bilinen bir damaksıllaşma fenomeninden kaynaklanırken, *ch*'den *k*'ya geçiş kendiliğinden meydana gelmişe benzememektedir. Ama, söz konusu üç dilde kaybolmuş olan Latince'de üçüncü tekil şahıstaki –*t* çekim ekini (*cantat*) hiçbir koşulda bulamayız. Ve Roman dillerinden yola çıkarak Latince'nin eksiksiz çekimlerini de hiçbir koşulda yeniden bulamayız.

Böylece, her bir denklik dizisinde, diziyi oluşturan her şeyin kaynağı olması gereken sesbirimini az ya da çok gerçeğe yakın tanıyabiliriz. Ama, eski sesbirime gerçekten erişmek için denklik sistemlerinden yola çıkmanın kesinliği asla yoktur: Aslında, bu sesbirim pratikte ancak denklik sistemiyle tanımlanabilir. Aynı şekilde, biçimbilimde de, ilksel dilde kesin olarak var olmuş biçimlere erişmeden, denkliklerin incelenmesinden kaynaklanan oluşum türleri ortaya konabilir ancak.

Buna karşılık, akraba dillerin karşılaştırılmasından kaynaklanan eski tür yapıların aranması bazı alanlarda çok

öteye götürülmüştür. Örneğin, Hint-Avrupa dili için, É. Benveniste, olguların kronolojisine bağlı kalarak ve Hint-Avrupa dilinin oluşsal bir analizini ana hatlarıyla belirterek, 1935 yılında genel bir kök şeması ile en eski yapım türlerinin şemasını ortaya koymaya çalıştı.

Yapısal dil kavrayışını kullanan karşılaştırmacı dilbilimciler, tek tek öğelerin değil, bağdaşık yapıların yeniden yapılandırılmasına varırlar: bu anlayış onlara denetim imkânları ve çalışma hipotezleri sağlayabilir.

Ayrıca, aralarında M. Swadesh'in de bulunduğu Amerika Birleşik Devletleri'ndeki dilbilimciler, ortak bir kökene uzanarak dillerin tek başlarına geçirdikleri gelişim süresini dilbilimsel verilerle değerlendirebileceklerine inandılar. Her dilin temel sözcük dağarcığındaki değişimlerin oranı nisbeten sabittir: bu oran saptandığında (bin yılda % 77'den % 85'e kadarı korunur), matematik bir formül, iki akraba dilin ortak olarak sahip oldukları temel sözcük dağarcığı oranına göre, onların ayrı ayrı gelişimlerinin süresini hesaplamayı sağlar. Bu yöntemin dayandığı ilkeler itirazlara yol açmıştır; her dilin evriminin oluştuğu koşulları hiç dikkate almamak güç gözükmektedir. Bununla birlikte elde edilen tarihlemelerden bazıları arkeolojik verilerce doğrulanmıştır.

3. Karşılaştırmalı dilbilgisinin günümüzdeki bilançosu. – Avrupa dillerinin büyük çoğunluğu, Hint dillerinin çok önemli bir bölümü ve tüm İran dilleri, Avrupa'nın dışında bulunan sönmüş dillerle birlikte ve günümüzde Avrupa'nın sınırlarını aşan yaşayan dillerle birlikte

(Rusça, İngilizce, Fransızca, İspanyolca, Portekizce, İtalyanca), Alman karşılaştırmalı dilbilimcilerinin önce Hint-Germen, sonra da *Hint-Avrupa* dedikleri çok büyük aile içinde yer alırlar. Hitit grubu, "Tokharien" denen diller ve daha az bilinen bazı diller sönmüştür. Hâlâ yaşayan Hint-Avrupa dilleri az çok homojen gruplara aittir: günümüzde kısmen eski İtalya grubunu, Germen grubunu, Slav ve Baltık grubunu, (İtalya grubuyla sıkı bağları olan) Kelt grubunu, Hint grubunu, İran grubunu, Helenik grubu –bunlara Ermenice ve Arnavut dili de eklenir– temsil eden Roman grubu.

Şimdi, çok genel olarak bir *Hamito-Semitik* ailesi kabul edilmektedir. Bu aile, (özellikle İbranice, Arap, Etiyopya dili ile birlikte) Sami dillerini, (Kıpti biçiminde Hıristiyan litürji dili olarak varlığını sürdürmüş olan) Mısır dilini, Berber dilini ve Kızıl Deniz kıyısındaki ve Etyopya'yı da kapsayarak Afrika'nın doğu boynuzunu işgal eden Kuşitik denen dilleri bir araya getirmektedir.

Geniş bir Avrasya bütünü, bu aileyi oluşturan dilleri birleştiren ilişkiler açısından hâlâ sorunludur. Bellibaşlıları Macarca, Fince ve Lapon dili olan *Fin-Ugor* dilleri, SSCB'deki Samoyed dilleriyle birlikte Ural dilleri denen ilk grubu oluşturur. Türkiye ve SSCB'deki Türk dillerinin, Moğol dilleri ile Tunguz dillerinin –en önemlisi (edebiyatı olan tek dil) Mançu dilidir– kendi aralarında yakınlıkları vardır. Bunlar, çeşitli biçimlerde, dar anlamda *Altay* ya da *Turan* bütünsel birimini oluştururlar. Ural ve Altay dilleri, *Ural-Altay* (ya da, daha geniş anlamda, Turan ya da Altay) denen bir bütün oluştururlar. Ancak bunların birliği tartış-

malıdır. Bu Ural-Altay bütününe dilbilimciler bazı Uzakdoğu dillerini de bağlamak ve böylelikle geniş bir Avrasya ailesi oluşturmak istediler: Japonca, Korece ve Hokkaido'nun ainu'su ve Sakhalin çevresi. Nihayet, Ural-Altay ile diğer dil grupları arasındaki bağın niteliği tartışmalıdır (yakınlık ya da akrabalık): Kuzey uçtaki (Sibirya) *paleo-Sibirya* denen diller yüzyıllardan beri çok net bir şekilde gerilemektedir; bunlardan bazıları kimi özellikleriyle Ural-Altay'a yakındır; İyenis grubunun "Çin-Tibet" dilleriyle yakınlığı ileri sürülmüştür; ikinci olarak da *Eskimo-Aleut* grubu diller yer alır ki bunların etki alanları Groeland'ın doğusundaki Aleut adalarına dek uzandığından Ural grubundan olma ihtimalleri doğrulanmış gözükür.

Güneydoğu Asya'da, karşılıklı ilişkileri kesin biçimde saptanamamış gruplar görülür: *Tibet-Birman* (*Himalaya* dilleri de kesin olmasa da bunlara bağlanır), *Çince*, Siam *thai*'si, Çinhindi'nin bir bölümü (Laos dili, ciddi bir kuşkuyla birlikte Annam dili) ve Çin'in güneyi, *mon-khmer* (esasen Kamboçça). Tibet-Birmanca ile birlikte Çince gruplaşması ("Çin-Tibet ailesi") ve Thai dili tartışmalı kalmaktadır.

Okyanusya'da, *Endonezya* ve *Polinezya* dillerinin birliği, bir yüzyılı aşkı süredir kabul görmektedir; *Melanezya* dilleriyle (Mikronezya ve Melanezya) bir akrabalık mümkündür. Endonezya bütünü Malezya dilini (Malezya ve Endonezya Adaları), Asya'nın güneydoğusundaki ticari dili, bazı Çinhindi dillerini ve Madagaskar'ın Malgaş dilini kapsamaktadır.

Avrupa ve Asya'da başka gruplaşmalar oluşmuştur: *Kafkasya* dilleri, kuzey ve güney olmak üzere iki grubu kapsa-

maktadır. Bunların akrabalığı ancak ihtimal dahilindedir. Hint-Avrupa dillerinin ortasında tek başına duran ve Kafkas kökenli olduğu ciddi olarak ileri sürülen *Bask* dili de bunlara bağlıdır. Hint yarımadasındaki *dravidyen* dillerinin kesin bir akrabalığı yoktur; oysa özellikle Hint'in kuzeydoğusunda konuşulan *munda* dilleri mon-khmer'le akraba olabilir. Andaman Adaları ağzı tek başına kalır.

Okyanusya'daYeni-Gine'nin*papua* dilleri ve günümüzde daha iyi bilinen *Avustralya* dilleri, başka dil gruplarıyla içsel bağlılıklarını ve akrabalıklarını pek göstermezler.

Siyah Afrika; Sudan ve Gine dillerini, *Bantu* dillerini kapsayan geniş bir *Negro-Afrika* ailesinin mekânıdır. Güney Uçtaki *khoin* dilleri ayrı bir aile oluşturur.

Pek az dili tek başına bırakan bu alelacele çiziktirilmiş tablodan çıkan sonuç, tüm dünya dillerinin, Amerika bir yana bırakıldığında, nisbeten düşük miktarda ve az çok belirgin bir dil ailesine indirgenebileceğidir. Yakınlıkların incelenmesinden her zaman aynı kesinlikte akrabalık çıkmaz.

Bununla birlikte bu tablo, yeterince ihtimal olmamasına rağmen çeşitli yazarların ileri sürdüğü çok yaygın bazı benzerlikleri dikkate almaz: Yalnızca Hint-Avrupa dillerinin ve Hamito-Semitik dillerin değil, beyaz ırktan halkların tüm dillerinin *–nostratik* ("bizim dillerden") denen bütünün– de kökensel birliği saptanmaya çalışılmıştır. Bütün bu hipotezler çok dayanıksızdır ve dilbilimcilerin çoğu bu tür hipotezleri keyfi olarak görür. Dilin tekdoğumunu, insan dillerinin kökensel birliğini destekleyen teorilere gelince, bunların kabul görmüş bilimsel temeli hiç yoktur.

Kabul görmüş gruplaşmalara göre, eski dünya yaşayan 20'den az dil ailesini bir araya getirmektedir. Amerika kıtasının durumu çok daha karmaşıktır (Aleut diliyle birlikte Eskimo dili bir yana bırakılmalıdır). Bugünkü bilgilerimiz ışığında, *yerli* ya da *Amerikan yerlisi* dillerinden ayrı çok sayıda aile görülür ve bunlara çok sayıdaki tek dilleri de eklemek gerekir. Bu durum araştırmaların yeterince ilerlemediğine işarettir; aslında, betimleme çalışmasının nisbeten ilerlediği Kuzey Amerika'da yerli dillerini gruplandırma çabası, şimdiden ciddi hipotezler ortaya çıkarmıştır. Araştırmaların daha az ilerlediği Güney Amerika'da ise, tersine, çok sayıda dil tek başına durmaktadır.

Çeşitli dilbilimcilerin bazı Amerika dilleriyle dünyanın diğer bölgelerindeki diller (özellikle Melanezya, Malayo-Polinezya ve Avustralya dilleri) arasında önerdikleri yakınlaşmalar ise fazlasıyla sorunludur.

II. – Dilin tarihi

Dilin tarihi sorunu iki açıdan düşünülmüştür: Dilin kökeni sorunu, dilsel göstergeler sisteminin ortaya çıktığı tarihsel sürecin araştırılması; dilin gelişimi sorunu, dili varsayımsal bir ilksel durumdan tarihsel olarak gösterdiği biçimlere yöneltmiş gelişimin araştırılması.

Bilinen dil sistemlerindeki çeşitlilik karşısında dilbilimciler, bu çeşitliliğin dillerin gelişiminde ardışık türlere denk düştüğüne inandıkları andan itibaren bu ikinci yan düşünülmeye başlanmıştır.

Dilin kökeni sorunu Antikçağda Yunan filozoflar tarafından ortaya atılmıştır. Bunlar, kavramlarla bu kavramları belirten terimler arasındaki ilişkileri tartışarak, ya ad ile şey arasında doğal bir ilişki olduğunu kabul ediyorlardı ya da saymaca bir durum veya tesadüfi bir etki olduğunu varsayıyorlardı. Saymaca fikri XVIII. yüzyılda sık sık ele alınmıştır: Öncelikle insanın jest ve mimiklerinden, anlatım ve vurgularından vs. ibaret "doğal" bir yapı olarak, sonra da "yapay" ya da eklemlenmiş bir yapı olarak görülen ve bu biçimde yetkinleştirilen dilin icadı insan ruhuna atfediliyordu.

Diğer yandan, dilin vahiy ürünü olduğu yönündeki teolojik hipotez, Tekvin'in bir bölümüne dayanır. XIX. yüzyıl başında De Bonald ve De Maistre gibi kişiler bu tezi hâlâ savunuyordu.

Dilin kökeni üzerine eserler XIX. yüzyıl boyunca iyice artmıştır. Herder daha 1772'de *Ursprung der Sprachen* başlıklı bir kitap yayımlamıştı. Dilin akıl yoluyla icadına ilişkin XVIII. yüzyıl kavramlarına karşıt olarak Renan'ın "dilin içsel birliği" olarak adlandırdığı şeyi Herder de kabul ediyordu; aynı fikir Turgot'nun bir ifadesinde de bulunuyordu: "Diller, kendi başına mevcut bir aklın işi değildir."

Daha sonra çeşitli türde teoriler ortaya atılmıştır. Taklide dayalı köken teorisi ya da *bow-wow* teorisi. Bu şekilde adlandırılmasının nedeni, ilksel sözcüklerde bir taklit değerinin olduğuna inanılmasıdır; örneğin hayvanı ya da havlama edimini belirtmek için köpeğin havlaması taklit edilir. Kökeni heyecana bağlayan teori ya da *pooh-pooh* teorisi heyecanların ve duyguların yol açtığı nida dilini

ortaya çıkartır. Sesler ve duyumlar arasında var olan uyuma dair kısmen mistik teori ya da Max Müller'in bir dönem savunduğu *ding-dong* teorisi. Buna göre ilkel insan, dışardan aldığı her izlenime belirli bir anlatımı denk düşürüyordu.

Tüm bu teorilerin yanlışlığı toplumsal unsuru ihmal etmeleridir. Bu unsuru dahil edenler de vardır. Özellikle Sovyet akademisyen N. Marr'ın (ölüm tarihi 1934) ortaya attığı teori bunlardandır. Marr, (jestlere dayalı) "çizgisel" dilin yerini, adım adım, eklemli bir dilin aldığını ve bunun da öncelikle kendi kabilelerindeki insanları köleleştirmek isteyen büyücüler tarafından kullanıldığını düşünüyordu. Farklı kabilelerin büyücüleri bazı hecelerden bağlılık göstergesi olarak yararlanıyorlardı. Sayıları giderek artan kabilelerin dinsel kastlarının kaynaşmasına, ilkel hecelerin biraraya gelerek giderek karmaşıklaşması denk düşüyordu.

Bazıları ise, tersine, ilkel bir biçimden yola çıkarak adım adım karmaşıklaşmaya inanmayı reddetmişlerdi. Renan'a göre (*De l'origine du langage*, 1848) dil aniden oluşmuştu, "her ırkın dehasından anında ortaya çıkmıştı", "daha ilk günden bütünsel olarak oluşmuştu". Steinthal'a göre (*Der Ursprung der Sprachen*, 1851) dil, tarihin bir döneminde ortaya çıkmış değildir: Tıpkı her çocukta görüldüğü gibi, dilin doğması için psişik yaşamın belli bir olgunluğa erişmesi zorunludur.

Tüm bu teoriler bilimsel temelden yoksundur. Bilinen hiçbir dilin gelişiminin ilkel bir evresini tanımamızı sağlayacak olgunlaşmamış bir hali yoktur; ama insanlığın uzak

geçmişine dair tanıklıktan yoksunuz. Dolayısıyla, dilin kökeni sorunu neredeyse tamamen terk edilmiştir. Yine de çağımızda bu konuya geri dönen birkaç araştırmacı vardır. Ama, dilyetisinin gelişimi ile buna hükmeden organların gelişimi ve dilyetisini koşullayan toplumsal ilişkiler arasında ilişkiler olduğu şeklindeki temel fikirden olumlu sonuçlar pek çıkarılamamıştır.

Önceden gelişmiş ve dile getirilen dilyetisinin adım adım alabileceği biçimler sorunu, yani belirli yapı türlerine adım adım geçişlerde kendini gösteren ilerleme sorunu, daha fazla bilimsel değeri olmayan teorilere yol açtı. XIX. yüzyılın ilk karşılaştırmalı dilbilimcileri kökenler sorununu kafaya takmışlardı ve tipolojik sınıflandırmalar genellikle tarihsel olarak yorumlanmıştı. En fazla ortak kabul gören doktrin büyük biçimbilimsel türlerin ayrımına bağlıdır. Buna göre, başlangıçta, yalnızca az sayıda tek heceli köke sahip yalıtkan bir tür vardır; sonra bitişimli bir tür ortaya çıkar ve bu tür de, adım adım, bükünlü dillerin temsil ettiği tamamlanmış türe götürür. Burada, başlangıçta köklerden bağımsız olan biçimsel unsurlar, sonunda köklerle birlikte ayrılmaz birimler oluştururlar. Grimm (*Ueber den Ursprung der Sprache*, 1852) son iki türü, zaman içine yayılmış tek bir evrede birleştiriyor ve evrimin üçüncü ve son dönemini, özellikle, bükünlü sözcüğün birliğini parçalamış ve bağımlı biçimbirimleri, ayrı sözcükler biçiminde, dönüştürdükleri terimlerin önüne koymuş olan Roman dillerinin temsil ettiği "analitik" türün içinde görüyordu. Renan bu anlayışa karşı çıkarak, sentezin en yüksek derecesini en başa koymak gerektiğini ileri sürmüştü.

Dilbilimciler dilin bu evrimini toplumların evrimine bağlamaya çalıştılar. Örneğin Marr, "evre" teorisinde bunu yaptı. Marr, karşılaştırma yönteminin kesinliğine asla sahip olmayan "paleontolojik" bir yöntemle, Kafkas, Etrüsk, Bask, Çuvaş Türkçesi gibi dilleri *Yafetik* bir dil ailesinde bir araya getirdi. Ona göre bu dil ailesi, yapısı gereği dillerin gelişimindeki çok eski bir evreyi temsil ediyordu. Bu evrenin kalıntıları gelişimin sonraki evresine ait dillerde bulunulacaktı (özellikle Hint-Avrupa dilleri). Yafetik evrenin kendisi de daha arkaik başka evrelerin ardından gelmişti ve dilsel evreler toplumların gelişimine denk düşen evrelere bağlıydı. Tüm dillerin tüm sözcükleri sonuç itibarıyla dört temel öğeye uzanıyordu. *Sal, ber, yôn, roş.* Bunlar her türden değişkeye ve bileşime imkân tanımışlardı. Bu ilkel öğelerin işlevini daha önce gördük. Marr'ın teorisi, takipçileri tarafından öğretilerek, SSCB'de resmi doktrin olarak görüldü. Muhalefetlere rağmen, 1950'de meydana gelen dönüşümlere dek bu durum sürdü. Ardından Marr'ın sözde-Marksizmi tasfiye edildi. Bu türden sorunlar, henüz çok yetersiz incelenmiş bir alan olan, dil ile toplum arasındaki ilişkileri ilgilendiren sorunlar bütününe bağlıdır.

Farklı türler içeren diller tarihinden kavranabilecek olan şey, yalıtıcı türden yola çıkarak bükünlü türe varan sabit bir karmaşıklaşma varsaymayı asla sağlamadığı gibi, genel olarak, bütün diller için özdeş bir evreden geçişi de varsaymaya imkân vermez. Günümüzde daha iyi bilinen ilkel halkların dili çok çeşitli türler sunar.

Dillerin yapısal analizi üzerinde temellenen modern tarihsel dilbilimin ortaya koyduğu şey, aynı dilsel sistemin

farklı kısımlarını etkileyen evrimlerin birbirini destekler niteliğine rağmen, en çeşitli dillerin tarihinde meydana geldiğini gördüğümüz değişim ifadeleridir. Gerçek evrim döngüleri biçimini alabilecek olan bu türden yinelemeli fenomenler, sessel sistemlere yönelik tarihsel araştırmalarda gayet iyi ortaya çıkmıştır.[1]

1) Bkz. özellikle A.-G. Haudricourt, *Problème de phonologie diachronique*, Paris, 1972 ve C. Hagège ve A.-G. Haudricourt, *La phonologie panchronique*, Paris, 1970.

IV. Bölüm

GENEL DİLBİLİM

I. – Tarihsel yaklaşım

Genel dilbilim, insan aklının evrensel yasalarından yola çıkarak dilin kurallarını doğrulamaya çalışan XVII. ve XVIII. yüzyılın *genel dilbilgisi*nin ardından gelmiştir. Bütün olarak eski genel dilbilgisi, akıldan yola çıkışıyla, yani evrensel yasaların tanımlanabileceğine ve bu yasaların tezahürlerinin dilde bulunacağına inanmasıyla günümüzün genel dilbilimine karşıttır. Genel dilbilim ise, tersine, dilin olgularından yola çıkarak tarihsel olarak çeşitli dillerin ortak özelliklerini bulmaya ve genel kapsamdaki yasaları, işleyiş ve evrim yasalarını ortaya çıkarmaya çalışır. Genel dilbilim düşüncenin her anlatım tarzına ortak özellikleri saptamayı başardığı ölçüde, yeniden genel bir dilbilgisi biçimini edinebilir. Hatta modern bilimsel eserlerde bu anlatımla yeniden karşılaşırız.

Ayrıca, eski genel dilbilgisi zaman içerisinde çeşitli biçimlere bürünmüştür. Ortaçağa özgü olan ve, diller üzerine daha çeşitli bilgiler edinilmiş olmasına rağmen, Rönesans'ta

da varlığını sürdürmüş olan tamamen teolojik ve normatif kaygıların ardından gelerek rasyonalist bir dil teorisi başlatmış olan ünlü *Grammaire de Port-Royal*'deki [Port-Royal Dilbilgisi] (1660) kesin anlamda mantıksal temeller üzerinde inşa edilmiştir.

Grammaire de Port-Royal, anlayışı bakımından, Yunan ve Roma antikçağında klasik kalmış bir dilbilgisi kitabını İÖ II. yüzyılda yazmış olan Trakyalı Denys'e ya da bir sonraki yüzyılda dil öğelerinin çeşitliliğini on "söylem bölümü" halinde ortaya koymuş olan Halikarnassoslu Denys'e büyük ölçüde yakındı ya da onların görüşlerini sürdürüyordu.

Ama XVIII. yüzyılda, mantık üzerinde temellenen genel dilbilgisini sürdüren filozofların ve dilbilgisi uzmanlarının yanında, ampiristler de insan aklının genel kategorileri üzerinde temellenen bir dil mantığının yerine, entelektüel faaliyetin ampirik analizine bağlı bir dil psikolojisini geçirdiler. Bu tavrın başını çeken, geç bir tarih olan 1775'te yayımlanan *Grammaire*'de [Dilbilgisi] kendi dil anlayışını sergileyen Condillac'tır.

Bununla birlikte, genel dilbilgisinin temel hatasını Leibniz XVIII. yüzyılın şafağında hissetmişti. Leibniz, dilyetisinin ancak diller biçiminde gerçeklik taşıdığının farkına vararak, *Dissertation sur l'origine des nations*'da [Ulusların Kökeni Üzerine Açıklama] (1710), bilinen dilleri genel olarak karşılaştırmıştı. Leibniz böylelikle dilbilimin gerçek yolunu açıyordu. Bir yüzyıl sonra, ilk büyük karşılaştırmalı çalışmalar da bu yola dahil oldular. Daha önceden belirttiğimiz önemli betimleyici eserler, özellikle Adelung'un *Mithridate*'si bu yöndedir.

XIX. yüzyıl başında, Rask, genel bir dilbilgisi projesi tasarladı. Bu proje, onun gözünde zorunlu koşul olan, erişilebilir her türden malzemenin büyük ölçüde toplanmasına dayanıyordu. Rask, düşüncesinin bazı yönleriyle, modern dilbilimin kurucusu olarak görülür; esasen tarihle ilgilenilen bir yüzyılın başında Rask, çeşitli dilleri konu edinen özel dilbilimin yanında, genel olarak ele alınan dile ayrılmış bir başka dilbilim de ortaya koyuyordu.

Ampiristlerin genel dilbilimi, Condillac'ın öğrencisi Destutt de Tracy'nin *Éléments d'idéologie* [İdeoloji Öğeleri] (1801-1815) adlı eserinde hâlâ kendini gösterirken, birkaç yıl sonra, filozof Volney, Leibniz'in ardından, *Discours sur l'étude philosophique des langues* [Dillerin Felsefi İncelemesi Üzerine Söylev] (1820) adlı eserinde, bu incelemenin "olguların gözlenmesini, her teorinin kaçınılmaz ön hazırlığı" olarak kabul ettiğini belirtiyordu.

Gerçekten de olguların gözlenmesi adım adım öne çıkar. Olgucu anlayıştan da yararlanılır; kesin gözlem fikri, olguların ayrıntısının titizlikle incelenmesi, edebiyatta olduğu gibi dilbilimde de, ve özellikle seslerin incelenmesinde, sessel araştırmaların kesinliğiyle kendini gösterir.

Genel dilbilgisini yavaş yavaş geri plana atan şey tarihsel araştırmalar olur ve tarihsel dilbilim de, özellikle karşılaştırmalı dilbilgisiyle birlikte buradan doğar.

Dilbilimciler ancak XX. yüzyıl başında, kendi bilimlerine özgü konunun bilincine vararak ve bir yüzyıldır süren somut araştırmaların sağlam temeline dayanarak, dil üzerine genel araştırmalara yeniden kalkışırlar.

XIX. yüzyıl sonunda M. Grammont'un kitabı, *Dissimilation consonantique dans les langues indo-européennes et dans les langues romanes* [Hint-Avrupa ve Roman Dillerinde Ünsüz Ayrılım] (1895), genel bir sesbilimin temellerini atıyordu.

A. Meillet 13 Şubat 1906'da Collège de France'da karşılaştırmalı dilbilgisi derslerinin *Açılış Konuşması*'nda, "tarih, dilbilimci için amaç değil ancak bir araç olabilir" dediğinde, tarihsel araştırmanın çanı özellikle çalmış olur. Aynı yıl, F. de Saussure, Cenevre Üniversitesi'nde, sonraki araştırmaların ana dayanağı olacak fikirleri tanıtmaya başlar. Onun *Cours de linguistique générale*'i [Genel Dilbilim Dersleri] ancak ölümünden sonra, 1916'da yayımlanır. F. de Saussure'ün doktrini genel dilbilime önemli bir atılım sağlarken, aynı zamanda, yeni ve verimli bir dil anlayışı da getiriyordu.

XIX. yüzyılın tarihsel araştırmalarına dilin işlevi üzerine genel bakış açıları eşlik etmeye hâlâ devam ediyordu. Ama bu anlayışlar dili başka fenomenlere indirgemekten ibaretti.

Biyolojinin etkisi altında dil, yaşayan bir organizma olarak, dilbilim de doğal bir bilim olarak kabul edildi. Schleicher, Darwinci ilkeler temelinde bir yaşam teorisi oluşturdu (*Die darwinsche Theorie une die Sprachwissenschaft*, 1863) ve dilin bilimsel yönteminin diğer doğa bilimlerinin yöntemiyle aynı olduğunu söyledi.

XIX. yüzyıl sonundaki yeni-dilbilgisiciler, sistematik bakış açılarını ya fizikten ya da psikolojiden alırlarken, her ikisinin de yöntemi klasik fizikten miras alınmıştı. *Prinzipien der Sprachgeschichte*'nin yazarı H. Paul'e göre, dil teorisi, aklın mekaniği olarak algılanan bir psikoloji üzerinde temellenir.

Osthoff gibi yeni-dilbilgisiciler, tarihsel araştırmalarında mutlak yasalar ortaya koyuyordu: "Sessel yasalar kör biçimde, kör bir zorunlulukla hareket ederler."

Dilbilimsel düşüncenin evrimi, yapı kavramına başvurmuş olan fiziğin ve psikolojinin evrimini izler. "Biçim psikolojisi", psikolojik fenomenlere, entelektüel faaliyeti algıların toplaşmasından başka bir şey haline getiren bir yapı atfeder. Bu aynı yapı kavramı modern dilbilimde temel bir rol oynar.

Diğer yandan, XX. yüzyılda Amerikan '*behaviorism*'inden ya da '*davranışçılık*'tan yeni "mekanist" anlayışlar doğar. Amerika Birleşik Devletleri'nde L. Bloomfield'ın büyük etkisini taşıyan *mekanist* hareket, kendini *anlıkçılık* karşıtı olarak tanımlar. Anlıkçılık, insan fenomenlerini açıklamak için bir "tin" yapısını dahil eden ikici bir doktrindir. Bu anlayışa karşı mekaniklik, tüm insan davranışlarının ve bunlar arasında dilin de, tine başvurmadan açıklandığını, bunların çeşitliliğinin insan bedeninin oluşturduğu sistemin karmaşıklığından kaynaklandığını kural olarak kabul eder. Bu iki teorinin yansısı, *Language* ve *Word* adlı Amerikan süreli yayınlarındaki makalelerde görülür.

Aynı zamanda materyalizm olarak da adlandırılan bu mekanikliğin yanında bir başka materyalizm biçimi de dilbilimi etkilemiştir: Marksist esinli *tarihsel materyalizm*, dilleri esasen toplumsal olgular olarak kabul ederek toplumsal olguların ve özel olarak da dilsel olguların evriminde diyalektik materyalizmin ilkelerinin uygulandığını ileri sürer.

Son olarak, mantığın evrimi de modern dilbilim teoriler üzerinde güçlü bir etkide bulunmuştur. İlk cildi 1900'de

çıkmış olan Husserl'in *Logische Untersuchungen*'yle (*Mantık Araştırmaları*) birlikte mantık incelemeleri yeni bir yola girmiştir. Husserl, mantıksal hakikatin maddi değil biçimsel olduğunu savunarak, mantığı, dillerin işleyişini katışıksız ilişkiler sistemi olarak açıklamaya çalışan yapısal dilbilimin yoluna sokuyordu. L. Hjelmslev'in glosematiğine varmış olan dilbilimin bu yönelimi, dilbilimi, öncelikle göstergeler sistemi olarak matematik teorisini konu edinen mantığın önemli bir parçası yapmaya yönelir.

Bazı dilbilim filozofları dil ile düşünce arasındaki ilişkiler sorununu yeniden ele aldılar ve dilin mantığını tanımlamaya giriştiler. Bu eğilim özellikle Viggo Brøndal tarafından temsil edilmiştir. Brøndal, çeşitli incelemelerini *Essais de linguistique générale* [Genel Dilbilim Denemeleri] adı altındaki bir derlemede bir araya getirmiştir ve bu eser ölümünden sonra tamamlanıp yayımlanmıştır (Kopenhag, 1943).

İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra dilbilimin gelişimine yönelik en karakteristik düşünce hareketi, *üretici dilbilgisi* adıyla bilinen ve Noam Chomsky'nin adının egemen olduğu akımdır. Harris'in öğrencisi olan Chomsky, 1957 yılında, sözdizimsel yapılar teorisi oluşturmuştur. Bu teori, dağılımsalcılığın eleştirisinden yola çıkarak, tüm dünyada önemli bir açılım gösteren bütünsel bir dil teorisine yöneltmiştir. Kesin gözleme ve olguların sınıflandırılmasına dayalı olan bir bilim anlayışından, olguların yorumlandığı teorik modellere öncelik veren bir anlayışa geçilir. Bilimsel dilbilimden önce Port-Royal tarzı "genel dilbilgisi"nin kaynaklandığı anlayış ile bu tavır arasındaki bağ vurgulandı; ama bu

kez, dilyetisinin yaratıcı yanını, bir dili konuşanın sahip olduğu *yeteneği* açıklayan, dilbilimsel bir sistemi (sözdizimsel, sesbilimsel, anlambilimsel sistem), onun *edimini* temsil eden cümleler üretimi içinde edimselleştirerek uygulamaya koyabilen *üretici* bir dilbilgisi söz konusudur. Üretici dilbilgisinin kurmaya çalıştığı ve çağdaş dilbilime damgasını vurmuş olan şey özellikle sözdizimsel teoridir. Temel sözdizimsel ilişkileri tümeller olarak ortaya koyan ve yüzeydeki dilbilimsel veriyi dönüşümsel işlemlere başvurarak açıklayan (*üretici ve dönüşümsel dilbilim* terimlerinin biraraya gelmesi bundan dolayıdır) Chomsky'ci yaklaşım, her bir dilin yapılarının özgüllüğüne vurgu yapmış olan klasik yapısalcılığın tersi yönde ilerlemiş, hatta gerçekten dilbilimsel olan tek şeyin bir dilden diğerine değişen şey olduğunu ileri sürmeye bile zaman zaman varmıştır. Genellikle ekol tartışmaları içine kapanmış olan bu yaklaşım günümüzde tıkanma noktasındadır: teorik sınırları ve zayıflıkları daha iyi fark edilmektedir, ama geleneksel olarak dilbilimcilerin analizinden kaçan çok sayıda olgunun betimlenen dillerde ortaya konmasını sağlayan bir üretime de yol açmıştır.

XX. yüzyılın son on yıllarında, *bilişsellik* denen yeni bir akım gelişmiştir. Bu akım dili, konuşan öznenin ağzından çıkan göstergelerle zihnin temsillerini birleştiren, kavramlar, kategoriler, işlemler bütünü üzerinde temellenen bir faaliyet olarak kavramaya çalışır. Bu temsiller her bir tikel dilbilim sistemi içinde özgül olarak örgütlenirler ve ayrıca her dilbilimsel sistem de dilsel olmayan bilişsel temsillerle (dünya algısı) bir arada ve etkileşim içinde bulunur.

Çağdaş dönemin bir diğer karakteristik eğilimi *iletişimin* tüm yanlarıyla (R. Jakobson gibi dilbilimciler dil işlevlerini de bunlara denk düşürmeye çalışmışlardı) ele alınması ve *dil edimleri*'nin tanımından ödünç alınma kavramları –sözceleyen öznenin sözceyle, gönderilenle, dildışıyla ilişkisi (başkalarının yanı sıra R. Jakobson'un, É. Benveniste'in, J.-L. Austin'in, P. F. Strawson'un çalışmaları), önvarsayımların önemi, vs. (özellikle O. Ducrot'nun çalışmaları)– dilbilimsel verinin analizine dahil etme ve söylemin içinde "söylemek" ile "yapmak" ilişkisini göstererek dilbilimi bir edimbilime bağlama çabasıydı.

II. – Dilbilimin farklı düzlemleri

1. Evrimsel dilbilim ve dural dilbilim. – XIX. yüzyılda dillerin incelenmesine damgasını vuran şey, evrimlerinin kesin biçimde bilincine varılması ile tarihsel ve karşılaştırmalı dilbilimin atılımı oldu. Ardından, tekelci bir tarihselcilikten kopan bazı dilbilimciler her türden dil durumunu tam anlamıyla dural bir incelemeye tabi kılma olasılığını kabul edip desteklediler ve bu duruma varmış olan evrimi gözardı ettiler. F. de Saussure, XX. yüzyıl başında, değişimlerin (Yunanca *dia*) zaman içinde (Yunanca *khronos*) incelenmesi olan *artsürem* [*diachronie*] ile dilin hallerini kendi başlarına, evrimin verili anlarında tutarlı bütünlermiş gibi (Yunanca *sun* –"ile", bütünlük fikri) inceleyen *eşsürem* [*diachronie*] arasındaki farkı açıkça ortaya koydu.

Böylece, dilbilim ikiye bölündü: *Artsüremli* ya da *evrimsel dilbilim* ile *eşsüremli* ya da *dural dilbilim.*

Ayrıca, artsürem ile eşsürem arasındaki ayrım, özellikle, dilin her halinin tutarlı ve eksiksiz bir sistem olarak incelenebileceği şeklindeki verimli fikri ortaya atmış olan bir yöntem başarısı olmuştur. Ama, aslında her dil tarihinin her anında evrim halindedir; dilin eşsüremli sistemi, önceki durumlardan miras kalmış özellikler bütününü ortaya koyar ve yeni gelişmelere yol açar; bir sistemin dengesi her zaman eğretidir. Dolayısıyla, eşsüremli ve artsüremli iki bakış açısı birleşir ve birbirlerinin yolunu aydınlatır.

2. Dillerden dile. – Eşsüremli ile artsüremli arasındaki ayrım, F. de Saussure'ün anlayışında, esasen somut dilbilimsel incelemelere uygulanır: dilin belirli durumları, belirli dillerin evrimi. Ama dilin her halinde ortak işleyiş ilkeleri ortaya çıkmıştır; ve bir *genel dilbilim*'in varlığı, dillerin işleyişi ve evrimleri üzerine genel kapsamlı ilkeler formüle edilebilmesindendir. Böylece, tek tek dillerin dural ya da evrimsel incelemesine özgü olarak *özsüremli* (Yunanca *idios*'tan, "özgü") [*idiochronique*] bakış açısının karşıtı olarak, *tümsüremli* (Yunanca *pan-*, "bütün" sıfatından) [*panchronique*] ya da *süremsiz* [*achronique*] bakış açıları tanımlanmış olur.

İlk evrede, tümsüremli dilbilimin *betimleyici* bir amacı vardır: Farklı diller üzerinde yapılan her özel incelemeden, dillerde gerçekleşen sistem türleri üzerine ve dilsel sistemlerin dönüşümünün büründüğü farklı yanlar üzerine genel nitelikte öğretiler çıkar.

Dilyetisi planı denebilecek yüksek bir plan üzerinde, tümsüremli dilbilim, dilbilimsel fenomenlere oranla bütünlüklü anlayış ve açıklamalar arar. F. de Saussure'ün "tüm dillerde kalıcı ve evrensel biçimde etkide bulunan güçleri aramayı ve tarihin tüm özel fenomenlerinin indirgenebileceği genel yasaları ortaya çıkarmayı" amaç olarak atfettiği çağdaş genel dilbilimin en yeni ve en aktif yanı budur.

III. – Genel dilbilimin betimleyici yanı: Tipoloji

Çeşitli dillerin konu edinildiği çok sayıda tarihsel incelemeden yola çıkarak, gözlemlenen fenomenlerin çizelge ve sınıflandırmalarına varılabilir. Örneğin, sessel sistemlerin geçirdiği değişim türleri D. Jones tarafından incelenmiş ve sınıflandırılmıştır. Aynı şekilde, sözcükleri etkileyen anlam değişimleri, anlambilimin ilerlemesine katkıda bulunmuş olan sınıflandırmaların ve genel incelemelerin konusu olmuştur. Tarihsel dilbilim konusunda, diller tarihinden ödünç alınma farklı türler arasında ayrımların nasıl yapıldığını önceden gördük. Her olgu düzenindeki sınıflandırmalara, gözlemlenen farklı türler için istatistikler aracılığıyla sıklık değerlendirmelerinin eşlik etmesi gerekmektedir.

Aynı şekilde, dilin durumlarının betimlenişlerinde toplanan tüm malzemelerden, genel dilbilim, dilin her bir yanı –sesbilgisi, dilbilgisi, sözlük– için geniş dilbilimsel yaklamışlar repertuvarı çıkarabilir ve çıkarmalıdır; belirtilen olgular arasındaki bağlantıları farklı yanlar içinde aramalıdır.

Genel soruşturmalar ve bu türden karşılaştırmalar, dilbilime, bütünsel açıklamaların araştırılması için geniş ölçüde yararlandığı bilgiler sağlamıştır. N. Troubetzkoy'un sessel teorileri, dünya dillerinde gözlemlenen önemli miktarda sistemin karşılaştırılması üzerinde temellenir.

Çok çeşitli dilbilimsel türlerin gözlemlenmesi, geçen yüzyıldan bu yana, bir diller *tipolojisinin* kurulması yönünde denemelere yol açmıştır ki bunun yöntemleri hâlâ araştırılmaktadır.

Tipoloji. – Nasıl ki dillerin tarihsel incelenmesi tarihsel ya da soykütüksel bir sınıflandırmaya yol açmışsa, dilbilimsel türlerin incelenmesi de dillerin *tipolojik sınıflandırılmasına* yol açmıştır. Bu iki sınıflandırma, XIX. yüzyılda paralel olarak uygulanmıştır.

Genel dilbilgisi, tarihsel olmayan sınıflandırmanın ilkelerini zaten saptamıştı. Ama ancak *a priori* sınıflandırmalara varabilmişti. Bunun bir örneği *Encyclopédie*'nin [Ansiklopedi] (1765) "Diller" maddesinde görülür: "Söylemin gidişatı" ile paralel ya da bağımsız olan "fikirlerin doğal ardışıklığı" arasında görülen ilişkiye bağlı olarak diller, "örneksem" (örneğin Fransızca, İspanyolca) ve "bağlam değiştirmiş" (örneğin Yunanca, Latince, Almanca) olarak sınıflandırılmıştır.

Psikolojik temelli sınıflandırmalar XIX. yüzyıl boyunca önerilmiştir. Bunlar, dilbilimsel yapıların çeşitliliğine dair psikolojik bir yorum getirmeye çalışmış olan W. Von Humboldt'un düşüncesine az çok sıkı bir şekilde bağlıydılar. Sorun özellikle Pott ve Steinthal tarafından yeniden ele alındı ("biçim"siz diller ve "biçim"li diller).

Ama bu dilbilimciler hem psikolojik özellikleri hem de biçimblimsel özellikleri işin içine katıyorlardı. Çünkü, tipolojik sınıflandırma XIX. yüzyıl boyunca yeni bir yönelim edinmişse, bu, dillerin kullandığı biçimbilimsel yöntemlerin doğası temelindedir.

Fr. Von Schlegel'in başlattığı, kardeşi A. W. Schlegel'in belirginleştirdiği, Bopp gibi karşılaştırmalı dilbilimciler tarafından çeşitli biçimlerde yeniden ele alınan bu sınıflandırmanın klasik biçimi A. Schleicher'in *Compendiumder vergleichenden Grammatik der indogermanischen Sprachen* adlı eserinin *Giriş* bölümünde görüldü (1861). Schleicher'in Hegelci anlayışına bağlı olarak, sınıflandırma üç bölümden oluşur: yalıtıcı diller (tek heceli sözcükler, çok kısıtlı biçimbilim, sözcüklerin düzeninin oynadığı büyük rol), bitişimli (ve katıştırıcı) diller, bükümlü diller. XIX. yüzyılın ikinci yarısında dilbilimi vulgarize etmeye en fazla katkıda bulunmuş kitaplar olan, Max Müller'in *Lectures*'ü [Okumalar], A. Hovelacque'ın *Linguistique*'i [Dilbilim], aynı zamanda, A. Grégoire'ınki gibi (*La Linguistique*, Paris, 1939, 6. Baskı, 1948) daha yakın dönemli kitaplarda bulunan bu sınıflandırmayı da vulgarize ettiler.

Bununla birlikte, dilbilimsel yapıların karmaşıklığının bu kadar basit bir sınıflandırma sağlamadığı da hissedildi. Steinthal'ın *Charakteristik der hauptsächlichsten Typendes Sprachbaues* eserini 1893 yılında tümüyle gözden geçiren Fr. Misteli altı ayrı biçimbilimsel tip ortaya koyar ve dilleri dört sınıf halinde ayırır. XX. yüzyılın başında F. N. Finck, *Die Haupttypen des Sprachbaus*'ta (1909) sekiz farklı tip tasarlamıştı; farklı dilbilimcilerin psikolojik gerekçelerini

keşfetmekle meşgul olan Finck de bir sınıflandırma sunarak (*Die Klassifikation der Sprachen*, 1901) biçimbilimsel tipler ile bazı karakterolojik özellikler arasında bir bağ kuruyordu.

Yeni yöntemler özellikle A. N. Tucker (*Introduction to the natural history of language*, Londra, 1908) tarafından ve *Language* [Dil] adlı eserinde dilbilimsel semboller içinde kavramların anlatım tarzına göre dört kavramsal türde bir sınıflandırma önermiş olan E. Sapir tarafından tasarlanmış olsa da, tipolojik sınıflandırma uzun süre pek gözde değildi. A. Meillet 1924 yılında, *Langues du monde*'un [Dünya Dilleri] birinci baskısının girişinde şunu yazıyordu: "Bir değeri ve yararı olan tek dilbilimsel sınıflandırma, diller tarihine dayalı soykütüksel sınıflandırmadır."

Günümüzde tipoloji dilbilimsel teorinin kazanımı üzerinde, tümeller üzerine araştırmaların gelişimiyle sıkı bağ içinde kurulmaya çalışılmaktadır. Avrupa Bilim Vakfı 1990-1994 arasında "Avrupa Dillerinin Tipolojisi" üzerine geniş bir program gerçekleştirdi ve bunun sonucunda, her biri belirli bir araştırma alanına ayrılmış olan (cümle içinde oluşturucuların düzeni, eyleme ve birleşme değeri, zaman ve görünüş vs.) dokuz ciltlik bir eser ortaya çıktı.

IV. – Genel dilbilimin teorik görünüşü. Dilin yapısı ve evrimi

Dilin genel karakteristikleri esasen iki temel olguyla birbirine bağlanır: Her dil bir göstergeler sistemidir; her

dil işleyişini ve evrimini koşullayan toplumsal bir çerçevede kendini gösterir.

1. Dil, göstergeler sistemi. – *a) Dilbilimsel gösterge.* – Dilbilimsel göstergenin doğası F. de Saussure tarafından kesin biçimde incelenmiş ve Saussure'ün ardından da bolca tartışılmıştır.

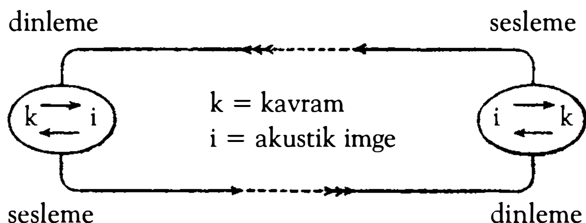
Dilbilimsel gösterge, "bir gösteren ile bir gösterilenin birleşmesinin topyekun sonucudur"; gösteren, kabaca, akustik imgeye dek düşerken, gösterilen ise kavrama denk düşer. İlerde belirtilen şema, F. de Saussure'ün hayal ettiği gibi, iki özne arasında oluşan akımı gösterir.

Akustik imge ile kavram psişik düzendedir; seslemede, örneğin öküz kavramı, beyinde denk düşen akustik imgeyi, Fransızca'da *bœuf* sözcüğü (İngilizce'de *ox* vs.) olan ses grubunun izini başlatır; sonra, fizyolojik bir süreçle beyin imgeye bağlaşık itkiyi sesleme organlarına aktarır; işitme durumunda düzen tersine döner: kulaktan beyne fizyolojik aktarım ve beyinde akistik imgenin (*bœuf*, *ox* vs.) buna denk düşen kavramla birleşmesi.

Göstergenin temel özelliği, F. de Saussure'e göre, *keyfi* olmasıdır. Bu fikir birçok tartışmaya yol açmıştır (bkz. özellikle *Acta Linguistica* süreli yayını). Bu tartışmalar, dilbilimciler arasındaki gerçek görüş ayrılıklarından ziyade, kuşkusuz ki, etrafında kurumlaştıkları terim ve anlatımların muğlaklığına bağlıdır.

Dilbilimsel gösterge, gerçekten de, hem *keyfi* hem *zorunludur*; gösteren ile gösterileni bağlayan bağ zorunludur: Fransızca konuşanöznenin bilincinde, *bœuf* göstereni (yani

böf ses grubunun akustik imgesi) ister istemez öküz kavramını anıştırır ve kavram da ister istemez *böf*'ün akustik imgesini başlatır. "Gösteren, kavramın sessel tercümesidir; gösterilen, gösterenin zihinsel karşılığıdır" (É. Benveniste).

Ama gerçekliğin öğesi olan öküz ile Fransızca'da, İngilizce'de, vs. onu anıştıran gösterge arasında hiçbir zorunlu bağ yoktur. Bu göstergelerin dillere göre çeşitliliği bile bunun açık kanıtıdır: bu nedenle göstergenin (felsefi açıdan) *olumsal* karakterinden, (toplumsal açıdan) *saymaca* ya da *keyfi* karakterinden söz edebiliriz. F. de Saussure, daha açık seçik bir terim olan *nedensiz,* yani gerçeklik içinde "doğal bağı" olmayan terimini de kullanmıştır.

Göstergenin bu keyfi karakteri *Encyclopédie*'nin [Ansiklopedi] "kökenbilgisi" maddesinde belirtilmişti: "Sözcüklerin, ifade ettikleri şeyle zorunlu bir ilişkisi yoktur." Leibniz 1703'te *Nouveaux essais sur l'entendement humain*'de [İnsan Anlağı Üzerine Yeni Denemeler] (1763'te yayımlandı) şunu yazmıştı: "Telaffuz edilen bazı seslerle bazı fikirler arasında hiçbir doğal bağlantı yoktur (çünkü, bağlantı olsaydı, insanlar arasında tek bir dil olurdu), ama keyfi bir

yapı vardır ve bu sayede herhangi bir sözcük belirli bir fikrin iradi göstergesi olur."

Yine de belirli durumlarda "doğal" bir bağlantı az çok net biçimde kendini gösterir: En net durum, yansıma sözcüklerin ve taklit sözcüklerinin durumudur. Ayrıca, bazı psikolojik mekanizmalarla bazı dilsel anlatımlar arasında bir tür bağın sezildiği de olur. Örneğin, olumsuzlama birçok dilde genizsil eklemli öğelerle (genellikle de tekheceli) anlatım bulur (Hint-Avrupa, Sami, Mısır, Altay, Fin-Ugor, Sümer, Malezya, vs.): bu eklemlenme ile red ifadesi arasında bir bağın varlığını ileri sürmek cazip gelir.

Akraba olmayan diller arasındaki benzerlikleri bu tür durumlar belirler: Bu benzerlikler H. Schuchardt'ın *temel yakınlık* olarak adlandırdığı şeyden kaynaklanır. Ama bu kavram, sayı bakımından oldukça sınırlı ve genellikle kesin olarak değerlendirmesi güç olguları kapsar.

b) İşlevler, karşıtlıklar, sistemler. – Dilsel göstergeler, gördüğümüz gibi (II. Bölüm), biçimbirimler (sözcüksel ya da anlamsal birimler ve dilbilgisi işaretleri veya dar anlamda biçimbirimler) aracılığıyla kavramların anlatımında (şey ya da varlık fikirleri ya da dilbilgisel oluş ve kategoriler) oluşan *işlevler* üstlenirler. *İçerik* ile *anlatım*ın bu işbirliği, hem *gösterilen* hem *gösteren* şeklindeki göstergenin ikili doğasını ifade eder. Bu işlevler her bir dilin içinde, hem içerik hem de anlatım bakımından özgül tarzda gerçekleşir. Diğer yandan, betimleyici dilbilim üzerine sunum, *ayrımlaşma* ve *karşıtlık* kavramlarının önemini ortaya çıkarmıştır.

Bir dilin sesbirimlerini tanımlayan şey, ayrımlaştırıcı işlevleridir. Dilbilgisel kategoriler aynı zamanda birbirlerine

karşıt olarak da tanımlanır. Latince'de dilek kipi bildirme kipine karşıtlığıyla tanımlanır (çift terimli karşıtlık); ama Yunanca'da hem bir bildirme kipine hem de bir istek kipine karşıttır (üç terimli karşıtlık); Fransızca'da dilek kipi bildirme kipine Latince'de olduğu gibi karşıt değildir, buun nedeni özellikle Latince'deki dilek kipinin işlevlerinin bir bölümünü üstlenen şart kipinin varlığıdır. Dolayısıyla evrensel olarak geçerli dilek kipi işlevi yoktur; bu işlevin ancak belirli bir karşıtlık oyunu içinde anlamı vardır.

Sözlük için de durum aynıdır: bir terimin anlamının genişlemesi, insan zekâsında genel olarak *a priori* varolan kavramlara bağlı değildir; her terimde, her dilde, bu dilin diğer terimlerinin anlam alanıyla belirlenir. Örneğin, Fransızca *temps* sözcüğüne bağlı tasarım İngilizce'de *time* sözcüğüne bağlı olanla aynı değildir. *Time*, *temps*'ın kısmen dengidir: *temps*'ın anlam alanı, İngilizce'de hem *time*'ınkini (geçen zaman), hem *tense*'inkini (dilbilgisel zaman), hem de *weather*'ınkini (hava durumu) kapsar; ama *time* da hem *temps*'ı [zaman] hem de *heure*'ü [saat] (zaman noktası: *what time is it?*) kapsar vs.

Bütün bu karşıtlıklar her bir dilin içinde bir sistem oluşturur, daha doğrusu bir *sistemler sistemi* oluşturur: sesler sistemi, dilbilgisel sistem, sözlüksel sistem. "Verili bir dil durumunda her şey sistematiktir; herhangi bir dil her şeyin birbirine bağlı olduğu kümelerden oluşur; ses (ya da sesbirim) sistemleri, biçim ve sözcük (biçimbirim ve anlambirimler) sistemleri. Sistem varsa, tutarlı bir bütün de var demektir: eğer her şey birbirine bağlıysa, her bir terim bir diğerine bağlı olmalıdır." (V. Brøndal).

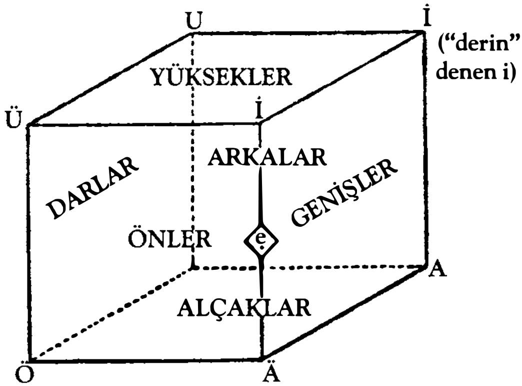
Her sistem sınırsız gerçekleşme olasılıkları arasındaki tercihe dayanır. Bu tercihin öğeleri birbirlerine az çok net biçimde hükmederler: örneğin sesbilimde, kısa sözcüklerden oluşan, çok basit bir hece yapısı ve fazla değişken olmayan ses tınıları bulunan Çince'nin, buna karşılık, tonlara önemli bir ayrımlaştırıcı rol atfettiği saptanır.

Diğer yandan, aynı işlevler düzeni içinde, verili bir dilin kullandığı anlatım araçları, belli bir kurallılığın yanında, dilbilimcilerin yaygın olarak kullandıkları, tablolardan ya da geometrik figürlerden oluşan grafik bir tasarımın ortaya çıkardığı simetriler meydana getirir.

	ağızsıl				Genizsil
	kapantılı		*sızıcı*		
	titreşimsiz	*titreşimli*	*titreşimsiz*	*titreşimli*	*(titreşimli)*
Dudaksıl bölge:					
Dudaksıllar	*p*	*b*			*m*
Dişsil-dudaksıllar			*f*	*v*	
Dişsil bölge	*t*	*d*	*s*	*z*	*n*
Damaksıl bölge:					
öndamaksıllar			š (ch)	*ž* (j)	*ñ* (gn)
Orta-damaksıllar	*k*	*g*			

Sesbilimde, sesbirimi tabloları önemli simetriler göstermekle birlikte, bazı dengesizlik unsurları da görülmez değildir. Örnek: Fransızca'daki ünsüzler toplamı, (bazı farklılıklarla birlikte) üç söyleniş bölgeli bir sistem halinde örgütlenmiştir. Bunlar, akıcılar (*l*, *r*) ve yarı ünlüler (*y*, *w*, *ẅ*) bir yana bırakılırsa aşağıdaki gibidirler.

Diğer örnek: François Deny'nin Türkçe ünlüler küpüdür.

Biçimbilimde, aynı şekilde, özelllikle her bir dilin içinde biçimbilimsel yöntemlerin belli bir türünün başatlığıyla oluşan bir tür kurallılık kendini gösterir: Dilbilimsel tipoloji bu temelden destek alır.

Çeşitli dil sistemlerinde gerçekleşen karşıtlıkların işleyiş koşullarını belirlemek ve belirtili, belirtisiz ve yansız terimleri tanımak belirgin araştırmaların konusu olmuştur. XIX. yüzyılın sonundan itibaren, sistemlerde "sıfır derece"nin değeri kabul edilerek önemli bir adım atıldı: belirtinin tamamen yokluğu anlamlıdır, çünkü bir karşıtlığın terimlerinden birini, belirtili olmayan terimi niteler. Karşıtlıkların işleyişi, sesbilimciler tarafından çok derinlemesine incelenmiştir. Prag grubunun, N. Troubetzkoy ve R. Jacobson gibi dilbilimcilerin atılımıyla başlattıkları sesbilimsel araştırmalardan önemli sonuçlar çıkmış ve bunlar da *Travaux*

du Cercle linguistique de Prague'ın [Prag Dilbilim Çevresinin Çalışmaları] (1929-1939 arasında 8 cilt) ve özellikle N. Troubetzkoy'un *Principes de phonologie*'sinin [Sesbilimin İlkeleri] yayımlanmasıyla kendini göstermiştir. Aynı ilkelerin, anlamın işin içine karıştığı alanlara uygulanması daha karmaşıktır: Örneğin, dilbilgisel malzeme için, gösteren ile gösterilen arasındaki ilişkinin çift-tekanlamlı olmayan karakteri nedeniyle, birçok gösteren aynı göstereni içerebilir (biçimbilimsel değişkeler). Sözlükte, sistematik analizin uygulaması karşıtlıkların daha gevşek karakteriyle karşılaşır; tabii, türetmeyi sağlayan biçimbilimsel birimler kesimi ile yapısal bir anlambilimin gelişimini desteklemiş olan ve (akbaralık terimleri, bilimsel terminolojiler gibi) güçlü biçimde yapılanmış bazı sektörleri bir yana bırakmak kaydıyla.

Eşsüremli düzlemde dil durumlarının gösterdiği açılımlar artsüremliliğe uygulanmıştır. Açıktır ki, her dil durumu kendini bir sistem olarak gösterse de, bir dilin evrimi ardışık sistemlere geçişten ibarettir ve hiçbir özel değişiklik, müdahale ettiği sistemin içine yerleştirilmeden anlaşılamaz. Dolayısıyla, söz konusu dilin evrimi içinde gerçekleşen ardışık sistemlerdeki diğer sesbirimlerle ilişkilerini dikkate almadan her bir sesbiriminin tarihini tek tek izleyen yenidilbilgisicilerin yönteminden uzak durmak gerekir.

Sistemlerin dengesi asla kusursuz olmadığından, grafik tasarımlarında boş alanlar ortaya çıkar ki bunlar sistemin zayıf noktalarıdır ve dönüşümü teşvik eder. Değişimlerin yorumlanmasında, karşıtlıkların az çok büyük verimini dikkate almak gerekir: Fransızca'da *in* ile *un* arasındaki karşıtlığın (*brin/brun*) yok olma eğiliminde olması, veriminin çok zayıf

olmasındandır: çok sınırlı sayıda sözcüğü karşıtlamaya yaramaktadır. Bir dilbilimcinin, A. W. de Groot'nun şu sonuca nasıl vardığı anlaşılmaktadır: "Sessel yasaların kurallılığı artsüremli yasaların değil, eşsüremli yasaların sonucudur."

Biçimbilim alanında, tikel bir olguyu sistemin bütünü içine yerleştirerek bu olgunun evrimini yorumlamakta da aynı güçlük çekilir. Latince'nin dilbilgisi sisteminden modern Fransızca'nın dilbilgisi sistemine geçişte tikel durumlar arası bağlantılar kolaylıkla ortaya çıkar. 128. sayfadaki tablo,[1] bildirme kipi şimdiki zamanı için sonek biçimbirimli çekimden (çekim ekleri) önek biçimbirimli çekime (özne zamir) geçişin kronolojik olarak nasıl kendini gösterdiğini belirtir: Bu evrim, ancak (Latince'de şahıs belirten) son harflerin düşüşüne yönelik sessel eğilim, ritmik kökenli gerekçelerle fiile yapıştırılmış zamir kullanımı ve özerk zamir kullanımı (*je*'nün yerini adım adım *moi* almıştır) aynı anda işin için dahil edilirse anlaşılabilir.

Bu örnek, bu sistemlerin birbirine bağlılıklarının dikkate alınması gerektiğini gösterir: sessel evrim ile dilbilgisi evrimi arasındaki bağ (örnekseme durumunda kendini gösterir) ya da sessel evrim ile sözlüksel evrim arasındaki bağ.

Çünkü sözlüğün kendisi de eksiksiz bir sistem gibi evrilir. Sistemin bazı öğeleri sessel evrimin tehdidi altında olduğunda, J. Gilliéron'un anlatımıyla "sözel bir tedavi" dengeyi yeniden oluşturur. Örneğin, Gaskon dilinde, sessel evrim sonucu kedinin adı (Latince *cattus*) ile tavuğun adı (Latince

1) Alındığı eser: W. von Wartburg, *Problèmes et méthodes de la linguistique*, Paris, PUF, II. Baskı, 1963, s. 78.

	Tarihler	A	B	C
1	1200	Sonekli çekim	Genellikle yapışık zamir (ritmik gerekçelerle) ardından, *jo*'nun adım adım zayıflaması	Birinci tekil şahıs zamiri *Jo*
2	1280			*Jo* (gündelik dilde aynı zamanda *moi*)
3	1380	Sonekli çekim Sonra bitimlerin kesin düşüşü		*Je* ya da *moi*
4	1480	Her zaman gereken özne zamir (belirsizlikten dolayı çok sayıda yazım hatası)		*Je* ya da *moi*
5	1540	Önekli çekim		*moi*

gallus) tek bir biçimde birleşir: *gat*. Oysa, bu lehçenin horozu tek başına adlandırmayı sürdürmek için hoş bir terim olan *bigey*'i koruduğu görülür. *Bigey*, tam anlamıyla "papaz yardımcısı" (horoz, sofu kadınların bekçisiyle karşılaştırılıyordu) ya da "yargıç" anlamına geliyordu.

c) Yapı kavramı. – Dilin sistem olarak kavranması F. de Saussure'ü, "dil bir töz değil biçimdir" önermesine yöneltmiştir. Sesbirim bu ayrımı gayet iyi ifade eder: ayırt edici ya da belirgin çizgilerle (titreşimlilik, genizsillik vs.) tanımlanır ve bu çizgiler seslerin tek işe yarar öğeleridir; gerisi dildışı bir tözdür, basit bir maddi destektir. Her dilin gösterenlerinin karşıtlık sistemi, böylece, çok az sayıda öğeye indirgenir. Her türlü dilbilimsel analiz benzer bakış açıları üzerinde temellenme eğilimi gösterir ve bunlar, bir dilin öğelerinin üstlendiği işlevler sistemlerin içinde gerçekleştiğinden, yapıları içinde incelenen içeriği (gösterilenler düzlemi) olduğu kadar anlatımı (gösterenler düzlemi) da tasarlamaya yöneltir. Böylece, *işlevselcilik* ve *yapısalcılık* dayanışık teorik yönelimler oluşturur. Yapılar kendi başlarına incelenebilir; bu durumda dil katışıksız ilişkilerin soyut bir sistemi olarak kabul edilebilir. L. Hjelmslev, göründüğü kadarıyla Saussure'cü doktrinden bağımsız olarak önce ortaya konmuş temeller üzerinde, yapısalcı bir teori kurdu. Bu teori, "içinde ortaya çıktığı tözden bağımsız" olan "dilbilimsel biçim"in "işlev alanına yerleşerek ancak tanınıp tanımlanabileceği"ni kabul ederek, "fonksiyon" terimine matematiksel anlamına yakın yeni bir anlam verir: fonksiyon [işlev], "fonktif" olduğu söylenen iki terim arasındaki ilişkidir. L. Hjelmslev'in etrafında gelişmiş ve *glosematik* adını

almış olan doktrin, çok soyut bir biçimdeydi ve kavranmasını güçleştiren özel bir terminoloji içeriyordu. Bununla birlikte, yapısalcı hareket çeşitli biçimlerde kendini gösterir ve buradan kaynaklı çalışmalar soyutlamayı ve kapalılığı her zaman aynı ölçüde öteye götürmez.

d) Dilin farklı düzlemleri. – Bir dil sistemini oluşturan farklı sistemler nasıl düzenlenir? En yaygın bölünmede dört düzlem görülür: *sesbilim, biçimbilim, sözdizim, sözlükbilim.*

Sesbilim kolaylıkla tek başına bırakılabilir; doğrudan doğruya anlam içermez, yalnızca anlamlı öğeleri oluşturan birim ya da sesbirimleri içerir.

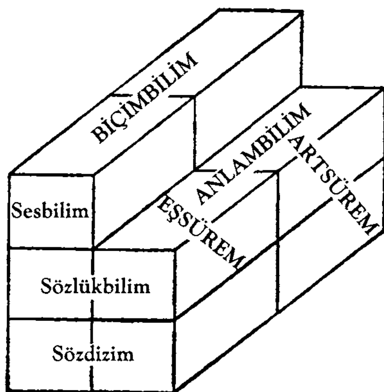
Ama sözlükbilim ile biçimbilim arasındaki sınırlar, özellikle de sözdizim ile biçimbilim arasındaki sınırlar çok değişkendir. Biçimbilim ile sözdizim arasındaki ilişkiler sorunu, 1948 yılında Paris'te toplanan VI. Uluslararası Dilbilimciler Kongresi'nde fazlasıyla tartışılmış ama bir sonuç çıkmamıştır.

Gerçekte, biçimbilim belirtilerin incelemesi olarak görülse de, bir sözlük biçimbilimi ile bir sözdizim biçimbilimi vardır ve, sesbilim bir yana bırakıldığında, yalnızca iki bölüm, sözlük ve sözdizim mevcut kalır. Oysa, bunların arasındaki karşıtlık açık seçik ortadadır: Biri anlamları ya da göstermeleri incelerken, diğeri oluşmuş sözceleri ve burada ifade bulan ilişkileri inceler. Çünkü dilin iletişim aracı olarak kullanımı, iki işlevin bağlantılanmasını içermektedir: kavramlarla (varlıklar, şeyler ve "oluş", yani Fransızca'da fiillerle ifade edilen her şey: eylem, durum, oluşum) ilişkili sözcelerin (savlar, sorular, emirler vs.) iletişimi vardır. Kavramların gösterilmesi sözlüğün alanına girer, sözcelerin olu-

şumu ise sözdiziminin alanındadır. Ayrıca sözdiziminin ikili yanını belirtmek gerekir: Bir sözcenin içindeki ilişkilerin incelenmesi ile sözce türlerinin incelenmesi.

Sözlük de sözdizimi de her göstergenin iki yüzünü taşır: gösteren, biçimbilimsel bir incelemeye imkân tanırken (asıl yerini sözlükte bulan sözcüklerin oluşumu – ilişki belirtilerinin ve sözdizim halinde titremlemenin incelenmesi); gösterilen ise anlambilim denen bir incelemeye yol açar. Bunların taşıdıkları biçim ve değerlerin birbirine bağlılığını ifade eden *biçimbilimsel-sözdizim* terimine sık sık başvurulması buradan kaynaklanır.

Son olarak, eşsürem ile artsürem ayrımı üçüncü bir boyut getirdiğinden, dilbilimsel incelemelerin bütünü aşağıda çizilmiş bulunan ve St. Ullman'dan alınma şemada ifade bulabilir.[2]

2) Stephen Ullman, *The Principles of Semantics*, Glasgow-Oxford, genişletilmiş II. baskı, 1959, s. 39.

Bununla birlikte, sesbilimi ayırmak ve sessel olguların, biçimbilim-anlambilim ikiliğini hatırlatan ama özel bir inceleme ikiliğiyle birlikte özel bir düzen oluşturduğunu kabul etmek daha doğru olur: sesbilgisi ve sesbilim. Gördüğümüz gibi, sözlükbilim-sözdizim ayrımı da sorunludur.

2. Dil ve toplum. – Dil, bir tür toplumsal kurum oluşturur. Keyfi göstergeler sistemi olan dil, ancak bir topluluğun kullanımına ve genel rızasına bağlıdır. Toplumsal bir kurum olarak dil, bu dili konuşan grubun evriminin koşulladığı bir evrim geçirir.

Bir dilin büyümesi ve gerilemesi ancak bu dilin insanlar tarafından kullanımına bağlı olarak anlam taşır. Kimse konuşmadığında bir dil ölür. Latince, bir grup insanın konuştuğu ("yaşayan") dil olarak var olmadığından ölüdür, ama tarihsel olarak Latince ölü değildir: oldukça derin bir dönüşüm geçirerek hâlâ yaşayan modern biçimlerinin –örneğin Fransızca, İtalyanca– farklı diller olarak hissedilmesini sağlamıştır yalnızca; ve asla konuşuluyor olmaktan çıkmamıştır. Tersine, kimi diller artık kullanılmamaktadır: Latince Galya dilinin yerini almış ve bu dil yavaş yavaş yok olup gitmiştir; Britanya adalarındaki Kelt dili olan Korn dili XVIII. yüzyılda konuşulur olmaktan çıkmış ve yerini İngilizce almıştır. Rekabet fenomenleri ve bir dilin yerini diğerinin almasının koşulları dikkatle incelenmelidir; Roma İmparatorluğu'nun genişlemesi Latince'yi, başka alanların yanısıra Galya'nın alanına da yerleştirmiştir. Dilsel parçalanma ya da tersine, bir ağızlar kümesinin birleşmesi, toplumsal grupları etkileyen olaylara bağlıdır. Yunan dilinin

tarihi, dilsel düzlemde ve bununla bağlantılı olarak siyasal düzlemde parçalanma ve birlik dönemlerinin art arda gelişiyle anlam taşır. XIX. yüzyılda Avrupa'daki milliyetçilik hareketinin sonucu, ulusal dil düzeyine çıkmış dillerin gelişimi oldu (Macarca vs.).

Diller arası etkileşim toplumsal gruplar arası temaslara bağlıdır. Özellikle W. Schmidt gibi bazı dilbilimciler dil yapılarının özelliklerinin yayılması ile uygarlık alanları arasındaki denklikleri göstermeye çalışmışlardır. Aktarımların özellikle sözcük dağarcığında görüldüğünü daha önce belirtmiştik: temas halindeki toplumsal grup dilleri arasındaki etkileşimler, dolayısıyla, dillerin yapısını istisnai olarak etkiler. Ama yakın dönem incelemeleri ışığında, ve kısmen de dilbilimsel coğrafya ve dalgalar teorisindeki gelişmelerin etkisiyle, temas fenomenlerinin öneminin daha büyük olduğu görülmüştür. Sistemler arasındaki bulaşıcılık, coğrafi olarak komşu dillerin başlangıçtaki bir ortaklıkla açıklanamayan ortak özelliklerinin olduğu durumlarda ileri sürülmüştür. Örneğin, önceden yuvarlaşlaştırılmış *ü*, *ö* ünlüleri (Fransızca'da *u*, *eu*, *e*) Fransızca'yı, Germen dillerini (Almanca, Flamanca-Hollanda dili) ve Macarca'yı kapsayan bir alana uzanır. Dilbilgisi sisteminde de benzer olgular gözlemlenir: Örneğin, Balkan yarımadasında görülen Yunanca, Bulgarca, Romence ve Arnavutça, bu dillerin her birini kendi ailesindeki diğer dillerden ayıran ortak özellikler gösterirler: Gelecek zamanı oluşturmak için "istemek" fiilinin kullanımı (Yunanca tipi *thélô hína*, örneğin *thélô* "istiyorum", tıpkı halk dilindeki ya da yerel Fransızca'daki *il ne veut pas pleuvoir* = *il ne va pas pleuvoir* gibi); Romence, Bulgarca,

Arnavutça'da devrikleştirilmiş bir tanımlığın varlığı vs. Uzakdoğu'daki birçok dilin kendi arasında ortak özellikleri vardır: tonların rolü, ad ile fiil ayrımının zayıflığı vs. Böylece *diller konfederasyonu* ya da *birliğinden* söz edilmiş olması, akrabalık kavramının yanında yakınlık kavramının da önem taşıdığını gösterir.

Bununla birlikte, bazı dilbilimciler diller arasındaki alışverişlere sınırlı etkiler atfetme eğilimi gösterirler, ve örneğin, maruz kalınan tarihsel etkilerin çeşitliliğine rağmen, bir Slav dilinin, bir Roman dilinin, bir Germen dilinin vs. kolaylıkla tanınabileceğini saptarlar. Diğer yandan, diller arasındaki temasın meydana geldiği özel koşulları daima dikkate almak gerekir. Toplumsal grupların bazı evrim türleri ile bu gruplara dahil diller için bu evrimden kaynaklanan sonuçlar arasında genel ilişkiler çıkartılabilir; ama her bir özel dilin evrimi, bu dilin tekilliğini oluşturan çok sayıda unsurun bileşik eyleminin sonucudur. B. Malmberg'in Yeni Dünya'da İspanyolca üzerine bir incelemesi, altkatman ve üstkatman etkilerinin, diller arasında birlikte-varolan özel koşullara bağlı olduğunu ve belirli durumlarda çok sınırlı olabileceğini gösterdi.

Dillerle toplumlar arasında daha sıkı ilişkiler bulmaya çalışıldığı da olmuştur. A. Meillet, 1906 yılında, şu programı çiziyordu: "Verili bir dilsel yapının hangi toplumsal yapıya denk düştüğünü ve, genel olarak, toplumsal yapı değişimlerinin dilsel yapı değişimlerinde nasıl ifade bulduğunu belirlemek gerekecektir."

Bu, araştırmayı iki yapı düzeni arasında zorunlu ilişkiler kuran yasaların keşfine yöneltmek demektir. A. Meillet de

bu iki düzeni yakınlaştırmaya çalışmıştır: bükünü, her biri bir karakteristikler bütününü temsil eden çok sayıda biçimbirim kullanan ve sözcüğe cümle içinde geniş bir özerklik veren Hint-Avrupa, çok serbest küçük gruplar bütünü olan Hint-Avrupa milletinin toplumsal yapısıyla ilişkilidir. V. Brøndal'a göre, "İç Asya'da ve Kuzey Afrika'da olduğu kadar Avrupa'da da edatların, yalnızca nispeten yüksek bir uygarlık evresinde edinilen mantıksal bir araç oldukları açıkça ortadadır". Daha kesin olarak, M. Cohen şunu belirtmiştir: "değişmez alet-sözcüklerin kullanımı, (toplumsal koşullara bağlı olan) tekniklerde mekanikleşme ve standartlaşmayla bir benzeşim gösterir". Ad sınıflarının varlığı genellikle "ilkel zihniyet"e atfedilmiştir; ama dilbilimcilerin araştırmaları, dilbilimsel işlevini günümüzde daha iyi belirlediğimiz sınıflar sorununu yeniden ele almaya yöneltmektedir. Bazı eğilimlerin çok genel olması ve uygarlıkların gelişimine bağlı gözükmesi muhtemeldir: Örneğin, ikiliği, "somut" sayıyı, var olduğu dillerde ortadan kaldırma ve yalnızca daha soyut nitelikte bir tekil/çoğul karşıtlığının varlığını sürdürmesine izin verme eğilimi; gelişmekte olan toplumların ihtiyaçlarının tezahürlerinden biri olarak yorumlanan, görünüş üzerinde zamanı baskın çıkarma eğilimi.

Bir dilin yapısının, bu dili konuşan insanların zihniyetiyle, kurumları ve maddi uygarlığıyla ilişkide olduğuna kesin gözüyle bakılabilir. Ama bu düzenin ilişkilerinin incelenmesi ancak çok sınırlı sonuçlara varmıştır. "Sosyolojik dilbilim" yine de önemli katkılardan yararlanmıştır. Özellikle, 1938 yılında Avustralya Aranta'larına adanmış bir eser yayımlamış olan ve "Aranta toplumunun dilsel türü

ile bu toplumun uygarlığı arasında bir bağlantı" ortaya koymayı amaçlayan A. Sommerfelt'in çalışması buna örnektir.

Dil toplumsal bir kurumdur, ama özel türde ve kendine özgü evrim koşulları, kendine özgü ataleti olan bir kurumdur. Miras alınan öğelerin payı, dilin her durumunda önem taşır. Bir dili kullanan toplumda yaşanan topyekun bir değişim, ille de bu dilin yapısında değişime yol açmaz: Rus toplumu XX. yüzyılda altüst olmuştur, ama Rus dili eski yapısını korumuştur. Sovyetler Birliği'nde 1950'de başlayan ve Stalin'in de taraf olduğu bir tartışma, dilin kendi bütünlüğü içinde, ekonomik ve toplumsal altyapı tarafından tamamen belirlenen bir üstyapı olarak kabul edilemeyeceği sonucuna varmıştır.

Yine de, tüm dilsel olguların toplumsal olgularla aynı düzeye bağlı olduğu kabul edilebilir. Uygarlığın tüm yanlarıyla dilin ilişkisini en açık biçimde ortaya koyan şey sözlüktür. Bu alanda, sosyolojik bir disiplin olarak kabul edilen yeni bir sözlükbilim inşa etmeyi sağlayan bir soruşturma yöntemi oluşturmak için ilginç teşebbüslerde bulunulmuştur.

3. Dilbilimin yasaları. – *Yasa* terimi uzun süreden beri dilbilime girmiştir. Ama çok çeşitli anlamlarda kullanılmaktadır.

"Yasa" terimi, belirli bir dilin bir durumu için ya da verili bir dilin evriminin belirli bir anı için geçerli özel fenomenlere uygulanmıştır. "Yasa" yalnızca kurallılık ilkesi anlamına gelir. Örneğin, aksanın sondan iki öncekinden öteye gitmemesi Yunanca'nın belli bir durumuyla ilgili bir yasa olarak belirtilir ; başlangıçtaki *s*'nin *h* olması (sert ünlü)

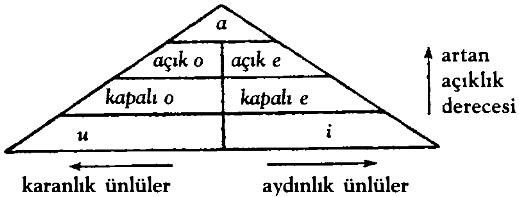
bir dilin evriminin belli bir evresiyle ilgili bir "sessel yasa" olarak kabul edilir.

Diğer yandan, dilin genel fenomenlerini, değişmez görünümlerini belirtmek için dilin genel yasalarından söz edilir: sessel değişimler her zaman meydana gelir ve meydana gelecektir.

Ne ilk yasalar kadar sınırlı, ne de ikinciler kadar muğlak olan ve dil sistemlerinin özel noktalarıyla ilgili evrensel hakikatleri dile getiren yasalara yer var mıdır?

Genel düzendeki ilk dilsel açılımlar, XIX. yüzyıl sonunda evrimsel sesbilim tarafından gerçekleştirilmiştir: M. Grammont *Dissimilation* [Ayrılım] adlı eserinde bütün dillere uygulanabilir yasalar ortaya koyuyordu. Ama genel sesbilim, özellikle olasılık ve eğilimleri ortaya koydu. Örneğin, ünlülerarası konuma yerleştirilen ünlüler zayıflama eğilimi gösterir ve hatta tamamen kaybolabilirler: Fransızca *vie* sözcüğü, Latince *vita* biçimindeki ünlülerarası *t* işaretine sahip değildir. Çünkü açık ve titreşimli öğeler olan iki ünlü arasında, *vita*'nın *t*'si gibi titreşimsiz bir kapantılı, titreşimlileşme ve *en az çaba gösterme eğilimi*nin etkisi altında, organların hareketsizliğiyle kapantılılığını yitirme eğilimi gösterir. Ama böyle bir fenomenin meydana gelmesini önceden sağlayacak hiçbir şey olmadığı gibi, bu eğilimin hangi ölçüde gerçekleşeceğini de öngöremeyiz: olgular çok çeşitli uygulamaları belirtir; eğilimin gerçekleşebileceği durumlarda hiçbir değişiklik gözlenmez. Demek ki, yalnızca *genel bir eğilim*, bir olasılık söz konusudur. Ve dilin psiko-biyolojik koşullanması için geçerli olan şey, gördüğümüz gibi, toplumsal koşullanma için de geçerlidir.

Bununla birlikte, evrimci sessel araştırmalar, eğilim değil yasa niteliği taşıyan genel düzlemde bazı sonuçlar ortaya çıkarmıştır: örneğin, "ünlülerarası iki ünsüzden ilki farklılaşır". Dilin tüm yanlarıyla ilgili yasalar saptanmaya çalışılmıştır. Yasa terimi müsbet ve doğal bilimlerde kullanılan anlamındadır, yani her yerde ve her zaman doğrulanan yasalar ya da, A. Navile'in tanımıyla, "olgular arasında koşullara bağlı olarak zorunlu olan ilişkileri ifade eden formüller" (tip: eğer bir üçgenin üç eşit açısı varsa, üç kenarı eşittir). Böylelikle, zorunlu yasalar, her dilin karmaşık bir sistem olarak, karşıt sistemleri oluşturan öğelerin birbirine bağımlılığı olarak örgütlenmesinden kaynaklanabilir.

Sesbilim, sesbilimsel sistemlerin yapı ve evrim yasalarını saptamaya çalıştı. Örneğin, N. S. Troubetzkoy'un *Principes de phonologie*'sinden [Sesbilimin İlkeleri] alınma şu yasa (Fransızca tercümenin 120. sayfası): "Her sessel sistemde, en karanlık yerleştirme sınıfı (artdamaksıl) ve en aydınlık yerleştirme sınıfı (öndamaksıl) her zaman için aynı açıklık derecesini içerir." Örneğin: İtalyanca her bir dizide üç açıklık derecesi içerir; azami açıklıktaki orta ünlü *a*, yerleştirme sınıflarının dışında bulunur.

Dilbilimciler bu tür yasaları dilbilgisel karşıtlıklar alanında kabul etmek istemiştir. Viggo Brøndal, "bir karşıtlığın terimleri arasında dayanışma" şeklindeki az çok büyük bir sorunu ortaya atarak, "belirgin bazı durumlarda bir terimin varlığı bir başkasının, hatta birçok başka terimin varlığını gerektirir" diye belirtmiştir; örneğin: "eğer bir dil, örneğin, katışıksız rakamların soyut sınıfına sahipse, katışıksız zarflara (değilleme de bunlar arasındadır) tamamen karşıt ve aynı zamanda soyut sınıfa da ister istemez sahip olacaktır"; "(asla evrensel olmayan) adın varlığı, fiilin, zamirin ve bağlacın varlığını gerektirir."

Bu tür karşıtlıkların ve bunların terimlerinin az ya da çok büyük dayanışma içinde olduğunun kabulü, birçok sorun ortaya atan kesin bir yöntemi doğallığında varsayar. Bu türden araştırmaların sonuçları dillerin tipolojisi ve tümeller üzerine çalışmalarda temel önem taşır.[3]

Dilsel yasalar müsbet bilimlerin yasalarına bütünüyle özdeşleştirilemez: Bir geometri teoreminin kanıtlanması, önceden ortaya konmuş önermelere dayanır ve bu türden önermeler dilbilimde eksiktir ya da tikel olguları belirleyemeyecek kadar genel ilkelere indirgenirler: "her şey dillere

3) Başka çalışmaların yanı sıra, J. H. Greenberg'in çalışmasını da analım. Greenberg, çok çeşitli otuz kadar dili inceleyerek, her düzeyden dizimsel gruplardaki öğelerin düzenini inceledi (türetmenin taban-öğesini incelediği gibi, örneğin özne-fiil-nesneyi de inceledi) ve böylece bu gruplaşmalar içindeki düzen özelliklerinin söz konusu dillerin bütünü içinde farklı düzeylerde bir arada bulunduğunu saptadı. Bkz. *Universals of Language*, J. H. Greenberg, Cambridge (Mass.), 1963 ve özellikle s. 58-90. Daha yakın tarihli bir eser: B. Comrie, *Language Universals and Linguistic Theory*, Oxford, 1981.

bağlıdır", "bir dil, karşıtlıklar üzerine kurulu sistemler sistemidir", vs. *A priori* inşaların tehlikesi ve sezgiye başvuru buradan kaynaklanır. Oluşturulan yasalar bir teoremin tartışmasız niteliğine sahip değildir; dilbilimsel yasalar kendi hakikatlerini olgulardan alırlar. Böylece, dilsel yöntemlerin genel bir repertuarının ve gözlemlenebilir dillerde dilbilgisel kategorilerin gelişim koşullarının yararı görülür. Sorunun tüm karmaşıklığına rağmen dilbilim, genel yasaları araştırmakla meşguldür ve H. Frei'nin belirttiği yolda yavaş yavaş ilerlemektedir. Frei, "dilbilimi, yasaların bilimi"[4] olarak ele alarak, 1947 yılında şunu yazmıştı: "Olguların dilbilimi, yasaların dilbilimine doğru bir evreden başka bir şey değildir."

4) Süreli yayın *Lingua*'da, I, 1, s. 25-33, yukarıda anılan sessel ve biçimbilimsel yasa örneklerini anmaktadır.

KAYNAKÇA

(Fransızca eserlerle sınırlıdır)

BAŞLANGIÇ ESERLERİ

G. Mounin, *Clefs pour la linguistique*, Seghers, 1. baskı, 1968.

La linguistique, Encyclopoche Larousse, 1. baskı, 1977.

R. Éluerd, *Pour aborder la linguistique. Initiation, recyclage*, 1. baskı, 1977.

C. Baylon ve P. Farre, *La sémantique* (exposé théorique et exercices), Nathan, 1978.

GENEL İÇERİKLİ ESERLER

Ansiklopediler ve sözlükler:

Le langage (yay. haz.: A. Martinet), Gallimard, "Encyclopédie de la Pléiade", 1968.

Le langage (yay. haz.: B. Pottier), Dictionnaires du savoir moderne, 1973.

O. Ducrot ve T. Todorov, *Dictionnaire encyclopédique des sciences du langage*, Seuil, 1972.

G. Mounin, *Dictionnaire de la linguistique*, PUF, "Quadrige", 1995, (2. baskı).

J. Dubois ve diğerleri, *Dictionnaire de linguistique*, Larousse, 1973.

Dilbilimin gelişimi üzerine:

G. Mounin, *Histoire de la linguistique des origines au XXe siècle*, Paris, PUF, 1996.

R. H. Robins, *Brève histoire de la linguistique de Platon à Chomsky*, çev.: M. Borel, Seuil, 1976.

B. Malmberg, *Analyse du langage au XXe siècle. Théories et mèthodes*, Paris, PUF, 1983 ve *Histoire de la linguistique de Sumer à Saussure*, PUF, 1991.

P. Swiggers, *Histoire de la pensée linguistique*, Paris, PUF, 1997.

Dünya dilleri üzerine:

Les langues du monde (yay. haz.: A. Meillet ve M. Cohen, CNRS, 2. baskı, 1952), yerini yenisi almaktadır: *Les langues dans le monde ancien et moderne* (yay. haz.: J. Perrot, CNRS); 2 cilt çıkmıştır: *Les langues de l'Afrique subsaharienne. Pidgins et créoles* (yön.: G. Manessy), 1981; *Langues chamito-sémitiques* (yay. haz.: D. Cohen, 1988).

La réforme des langues: histoire et avenir, yay. haz.: I. Fodor ve C. Hagège, Hamburg, Buske, 1982.

TEORİK ESERLER

F. de Saussure, *Cours de linguistique générale*, T. de Mauro'nun açıklamalı baskısı, Payot, 1974.

É. Benveniste, *Problèmes de linguistique générale*, Gallimard, I, 1966; II, 1974.

R. Jakobson, *Essais de linguistique générale*, Éd. de Minuit, 1963.

L. Hjelmslev, *Le langage*, çev.: M. Olsen, Éd. de Minuit, 1966.

A. Martinet, *Éléments de linguistique générale*, Colin, 1960, yeni baskı 1980; *Syntaxe générale*, Colin, 1985; *Évolution des langues et reconstruction*, PUF, 1975.

B. Pottier, *Linguistique générale: théorie et description*, Klincksieck, 1974.

B. Pottier, *Théorie et analyse en linguistique*, Paris, Hachette, 1992.

J. Lyons, *Linguistique générale. Introduction à la linguistique théorique*, çev.: F. Dubois-Charlier ve D. Robinson, Larousse, 1970.

P. Ramat, *Typologie linguistique*, Paris, PUF, 1985.

A. Sauvageot, *La structure du langage*, Aix-en-Provence, 1992.

J. Feuillet, *Introduction à l'analyse morphosyntaxique*, Paris, PUF, 1988.

D. Creissels, *Éléments de syntaxe générale*, Paris, PUF, 1995.

N. Ruwet, *Introduction à la grammaire générative*, Plon, 1967.

A. Berrendonner, *Cours critique de grammaire générative*, Lyon-Freiburg, 1983.

C. Hagège, *L'homme de paroles*, Fayard, 1985.

B. Malmberg, *Le langage signe de l'humain*, Picard, 1979.

O. Ducrot, *Dire et ne pas dire. Principes de sémantique linguistique*, Hermann, 1972.

P. Lerat, *Sémantique descriptive*, Hachette-Université, 1983.

SÜRELİ YAYINLAR

Bulletin de la Société de linguistique de Paris, Klincksieck.

La linguistique, PUF.

Langages, Didier-Larousse.

Études de linguistique appliquée, Didier.

Langue française, Larousse.

Faits de langues, Ophrys.